

Վերջ հայաարանի

հատվածներ

Խ Ա Գ Ա Տ ՈՒ Ր Ա Բ Ո Վ Յ Ա Ն

ՀԱՌԱՉԱՐԱՆ

Կրեսոս թագավորն Լիդացվոց, երբ Կյուրոս բոլոր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կռվումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթներում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը ետևիցը հասավ: Սուրը գլխին պսպղաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը չտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը չտեսավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց.

- Անօրեն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաշիր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոսն ա, աշխարքի տերն ա:

Ջորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

Էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափագը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտըները հովանա, ոչ էն փառքն ու մեծությունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին էն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիզ հոր մահը որ առաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց,

կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց, որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե որդիական սերն էր, որ բնության դրած գնջիլը էսպես ջարդեց ու փշրեց: Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հէր, իմ սիրելի անգգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգ իմ աչքիցս, անխն ու ռիսը իմ բերնիցս չի պակսում, այ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրագս ձեզ պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սարը գլխիս պտտում էր, ամեն բոպեի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամությունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծությունը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջությունները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխարքի ծնունդ եմ ես. Դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երագում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրանց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝ թողը, Էջմիածնա որդին, դրախտի՝ բնակիչը. դաշտում թե ժամում, չլում թե տան՝ է՛ն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կոխում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ, բայց, անխ, լեզուս փակ էր, աչքս՝ բաց, բերանս՝ բռնած, սիրտս՝ խոր, ձեռս՝ պակաս, լեզուս՝ կարճ. գանձ չունեի, որ գործով ցույց տայի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր գրքերն էլ՝ գրաբար, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս մարդ չէր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրա չծիծաղին, չասեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էնպես խորը, խրթին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի կարող իմանալ, հասկանալ»: Ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա զարմանան ու ինձ գովեն, թե հայերեն շատ խոր տեղակ եմ: Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ քանիսը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարադրություն հո՛ր է՛նքան եմ գրաբար գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա:

Էս միջոցումը Աստված ինձ մեկ քանի երեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարդացնեի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվըներումը նրանք կարդում էին երևելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները. նրանք կարդում էին էն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրավել, չունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի սիրիլ: Ո՞վ չի ուզիլ լսիլ, թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կռիվը ի՞նչ գատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թո՞ղ աչքս հանեն: Էլ ընչո՞վ էրեխին քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղըցու վրա ջավահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն չունի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի փոխիլ քո տված անգին քարը:

Էս հո էս. Եվրոպիումն էլ որ չէի կարդում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի ունեցած ըլի, որ էնքան բաները գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլ ա չի դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՝ Եկեղեցու վրա ա, Աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, չունքի բոլոր աշխարհի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր եվրոպացիք են անխելք, անհավատ, որ Աստծու բանը թողած էսպես ճոտի-մոտի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր: Թե չէ, մեր Նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՛ս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէր, ինչպես նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես: Անաղուն ջաղացի քարն էլ չի պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես:

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես՝ մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես՝ մեր պառավներն էլ հազարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երևելի անձինք ասես՝ մեր գեղըցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր-սուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ռամիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երևելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դռներին սիրեկան աշըղ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատը հայ ա էլել: Մենակ Քեշիշ օղլին, Քյոռ օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի դուս գա: Թո՞ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանովի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն

ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ զանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ քոռանամ, թե Եվրոպիո էն ընտիր թեատրներումն էլ տեսած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գաբով էին բռնում, գյուլով վեր քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ինչ հունար կա:

Էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբրս մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա չարեն ինչ կըլի: Թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց էս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան գաստուրի ժամանակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ ընկա էլի սարեսար: Ճարս կտրվեց, գնացի Նեմեցի Կոլոնիեն, մեկ նեմեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր չթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք իմ սուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուռն եմ ընկել, չունքի ամեն առավոտ, ըհգուն գնում էի, լողանում: Էլի իմ, իմ ազիգ, իմ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետևիցս, որ բալքի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անց կացան: Որ չտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը ո՛վ կարա պատմիլ. ո՛վ սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալքի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, այ՛ իմ սիրելի՛, իմ ազիգ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝ բերանումս, ձե՛գ, ձե՛գ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևին մեռնիմ:

Բայց անխ, ե՛րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև-սև ամպերը գլխները բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին: Ջուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, չունքի Աստուծո ահը մտքումս, անմեղ քոռփիս ձենը անկաջումս էր, սերն ու ծնողական գուրձ՝ ջիգյարումս. ես դինջանայի, էթըմին ո՛վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երևելի մարդկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ու՛մ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛ հասկանալ: Թեկուզ ուսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբար, տասը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ու՛մ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի

խարջ բան կուզի: Քո ղաբլու փլավն ինձ ինչ օգուտ, որ ես չեմ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պոլնոն քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնեծեռ էր ման ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝ հին ու նոր: Ախր թե լուսավորյալ լեզուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է տրաքին ու հասկանան, էլ տոնլուդ, նշան, պատիվ ուր են տալիս դիրքանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գոռա, ջանը դուս գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ափսոս չի՛, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիժն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ դռնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնիմ՝ խալխը խոսալիս, քեֆ անելիս ինչ բանից ա ավելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ քոռ աշրդի էնպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերնըների ջուրը գնում էր: Մեջիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի երբ հացը կույ կերթար: Ասածները թուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլա չէր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը, ետ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, քո քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն ծալի՛ր, դրաղ դիր ու մեկ աշրդ էլ դու դա՛ռ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՛ ընկնիլ, գառ վարաղդ հո չի՛ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չես ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեխությունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ արի: Վերջը իմ ջիվան Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրենց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուզում էին, որ իրենց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ- մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ-սալամաթ, փառք Աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին դուրբան: Ասեցի՝ կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Սիրոս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վայն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց:

Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ազնիվ հայազգի պարոն դոքտոր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտավ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար Աստված էր նրան էսսհաթին դրկել, նրա ջանին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարդամ. բարեկամիցը ինչ պետք է թաքցրած:

Սիրտս դողում էր կարդալիս, մտքումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ավամախոսության վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս չասի: Բայց փիսը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, թուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ չասեց՝ «Թե էդպես կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա», - ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, էն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ, կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավտոի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չեկան: Ճանճը առաջովս անց կենալիս ուզում էի սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարքը միտքս չէր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հաղաղը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեզարում: Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ չայի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն էլ չէի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի կըլեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Սիրելի կարդացող, չնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի սերը ինչ լազաթ ունի, ինչ զորություն: Էն առավտոը իմ դուշմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիբ գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում անկաջս: Տեսնիմ, իմ միայնակ որդին դռշին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկտան: Ծառա ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փետացել, կանգնել, ինձ ցավելով մտիկ անում: Ո՛ւմ սիրտը էս սհաթին չէր ճաքիլ: Գժվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք Աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կարում ետ բերիլ: Ի՛նչ էր պատահել, չէի իմանում:

- Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ինչ բան բերիր գլխիս,- վերջապես լսեցի:

Ծառեքն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դելն եմ տվել, գոռացել, անխ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն պատասխան տվել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կռիվն սկսել: Մինչև սհաթի ինը,

էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրենց սուգն ու ինձանից ձեռք վերցրել: Էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշերցերեկ ընկնիմ գեղեգեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թող ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ: Թող տրամաբանություն գիտեցողը իրան համըյարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած որդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ իմ գլխիս խփի, իմ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ.

- Էդ ո՞ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի դու, դու, իմ պատվական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դիա մեծ, դիա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արևիդ մատաղ գնամ, տես, թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Երեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

Առաջադրանքներ

1. Կարդացե՛ք «Հռոաջաբանը» և փորձե՛ք բացատրել՝ ինչ է նշանակում ՝ «Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման, երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բացեց»:
2. Թվարկե՛ք՝ ինչ խնդիրներ է առաջ քաշում Աբովյանը «Վերք Հայաստանի վեպի «Հռոաջաբան»-ում: 3 Ներկայացրե՛ք «Հռոաջաբան»-ում դեպքերի հաջորդական ընթացքը և դրանց պատճառահետևանքային կապերը:
3. Դու՛րս գրեք հատվածի հիմնական բովանդակությունն արտահայտող երեք նախադասություն: 5 Ներկայացրե՛ք պատմական ինչ իրադարձություններ էր նկարագրվում «Հռոաջաբան»-ում:
4. Գրե՛ք, թե ինչ զգացիք. ինչո՞ւ, ի՞նչը դրդեց ձեզ այդպես զգալու:
5. Գրե՛ք՝ ի՞նչ վտանգներ և մարտահրավերներ տեսաք, ինչու՞: Հիմնավորե՛ք ձեր կարծիքը:
6. Նշե՛ք այն հատվածները, պատկերները և արտահայտությունները, որոնք ձեր մեջ հույս և դրական ապրումներ առաջացրին:
7. Դու՛րս բերե՛ք «Հռոաջաբան»-ի հիմնական գաղափարը: Որքանո՞վ են արդիական գրողի կողմից բարձրաձայնված թեմաները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ¹ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկք էնպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեն կենալու ճար չկար: Բայց էս նեղությունն էր, որ հայոց էլ էն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արհնը ծծելով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էկել, սաղ Կավկազ դոճմիշ էլել: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն, որ Վրաստան առնելուցը եղը՝ փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ եղ ձեռք քցի, էլ սար չէր մնացել, որ անց չկենա, որ բալքի թե սրտի մուրազը կատարի: Լազգի, Չաչան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշադին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռները հինա² էին դրել, թև առել, որ թռչին ու ռսի իշխանությունը ստանան: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր, յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին՝ մեր ազգի գլխին էին թափում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս, որ վախենան՝ ռսիցը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարդարիցը ֆարման³ ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը՝ որ ռուսաց հետ ունեին, էն ժամանակն էլ նրանց չթողեց, երբ թուրք գլխըներին խաղում, որդի ու գավակ դռըներին առաջներին սուրն էր քաշվում, յա կրակումն էրվում:

Ինչ որ պարսից կռվի ժամանակին հայք արին, աստուծո է հայտնի, ու ամենաողորմած կայսրն էլ շնորհակալությու՛նով ու հրովարտակներով, խաչով ու նշանով էս արած լավության տեղը շատ անգամ լցրեց: Թող բազի հիմար, անաստված մարդ հայոց ոտը ձգի, թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ որ մեկ օր մեկ արդար, անաչառ մարդ Վրաստանու պատմությունը կգրի. էն ժամանակը կերևի, թե հայք ի՛նչ արին, ի՛նչ հավատարմություն էն ցույց տվել տերությանը, ի՛նչ արին են վեր ածել:

Ո՞վ չգիտի, որ էս հաղադին, ինչ ժամանակ Հասան-խանը արևմտից, Աբաս-միրզեն արևելքից՝ ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը կոխեցին, մեր կողմը ամեննին խաբար չունեին: Ընչանք ռուսք իրանց գորքը կհավաքեին, դժբաշը կարող էր սաղ Վրաստան ոտի տակ տալ, եթե հայք

1 վախտ - ժամանակ

2 հինա -բույս, որի տերևներից ստացվում է դեղնակարմրավուն ներկ, որով ներկում են եղունգները, մազերը: **Ձեռները հինա դնել** - այստեղ՝ փոխաբերական իմաստով՝ հաջողության կամ ձախտրդության վրա ուրախանալ

3 ֆարման (պարսկ.)- հրաման, հրովարտակ

չէին ամեն տեղ նրա ճամփեն կտրել: Միմիայն **Ներսես** ու **Գրիգոր** եպիսկոպոսաց, **Մատաթովի** ու **Բեհբուդովի** արածը բավական է, որ աշխարք իմանա, թե ինչ հոգի ուներ էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ խաչը ձեռին՝ հայոց քարոզում, զորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմալովի խնդրքովը եպիսկոպոսության շորերը փոխած, չերքեզի շոր հագած, յարաղ, ասպար կապած, որ Թիֆլիզու, Ղազախ, Բոռչալվի միջովը չէր անց կենում, հենց իմանում էր խալխը՝ թե իրանց փրկիչն էր գալիս: Էն ժամանակը՝ որ Շամշադինի մովրովը հարիր մարդով հենց հասավ Մատուշկի ասած կարմունջը ու սարսափելով էլ եղ-եղ դառավ, չկարաց առաջ գնալ, էս հսկա եպիսկոպոսը մի երկու մարդով, հազար արինակեր հարանու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ, Բոռչալու անց կացավ, հասավ Շամշադին, իր Հայրենիքը, իր ընտանյաց մեջը, գրաֆ Սիմոնիչին, որ Գյանջուցը փախած գալիս էր, իր բոլոր զորքովը իրանց տանը երկար պահեց ու Երմալովի թղթովը բոլոր կառավարությունն ստացավ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնություն գար... Գեղը, որ պարսիկք էկան, քանդեցին, գերի արին, ուր յոթանասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պես իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց եսիրը եղ բերեց: Էս միջոցին Երմալովն էլ էկավ, հասավ: Էս միջումը Ալեքսանդր Վալին ու Զոհրաբ-խանը էկան, Շամշադինը կոխեցին ու քիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն: Քաջ եպիսկոպոսը իր ընտիր հայերով նրանց քամակը կտրեց, զորքրները կտորեց ու հինգ պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմալովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ինչ պարզև ա ուզում թագավորիցը բերիլ տա: Անմահ եպիսկոպոսը էն խնդրեց, որ Շամշադինու ու Ղազախ, Բոռչալվի հայ ազգը թուրքի ձեռիցն ազատվի, չունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղություն էին քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թոշակին արժանացավ:

Ո՞վ չէ զարմանալ, որ սրա ախպեր **Գալուստը**՝ ինչ ժամանակ Հասան-խանի ձեռը գերի ընկավ ու ուզում էին, որ գլուխը տան. Նաղի-խանը մեջ ընկավ ու նրան արձակիլ տվեց: Սարդարն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու ֆարման տվեց, որ Շամշադնու, Ղազախ, Բոռչալվի մեծությունը որդոց-որդիս նրան կբաշխեր, թե կարողանար հայերի սիրտն առնիլ, նրանց դարձնիլ, որ դզլբաշին ծառայեն: Հրամանն էնպես էր տված, որ թե չորս օրվա միջի խաբար չբերի, գլուխը հազար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս արինը աչքի տակն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատաթովին տվեց: Հասան-խանը հազար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հազար՝ նրան սաղ-սաղ բռնողին էր խոստացել: Շամշադնու սարերը, ձորերը գիշեր ցերեկ գող ավազակ դլվլում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարզն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարզև արեց: Էսքան ան-

վանի, էսքան քաջության տեր էր էս օջախը:

Միթե Ներսես եպիսկոպոսը չէր, որ գրաֆ⁴ Պասքևիչի հետ մտավ Հայաստան ու հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով՝ ռսի ձեռի տակը բերեց: Քանի՛-քանի՛ քաղաքներ, գեղեր դարդակվեցան ղզլբաշի ու օսմանցվի երկրումը, ու քանի՛սներ Հայաստան, Վրաստան, նրանցով լցվել: Ո՞ր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ **Բարսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ**, աղեքն բայազդցի, աշխարհահռչակ տունն **Տիգրանյան ղարսցի**, որ ինչպես հայը՝ իրանց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փչացրին, ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էսօր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու ղարսցիք ուզում են երեսներին խաչ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերոսությունն ու լավությունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցիք չէին, որ երբ մեր զորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից եղը հանկարծ Վանա փաշեն մեծ դոնշունով, որ էկավ Բայազդի չորս կողմը բռնեց, էս քաջ հայերը հոգին ատամների տակն առած՝ էն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած, շատը աստիճան, խաչ ստացավ: Էսօր էլ որ ողորմելիքը Թիֆլիզումը մշակություն անելիս⁵, կամ բաղնասերումը ծառայելիս խոսք ա ընկնում, էն կտրատված շորըներիցը, էլի իրանց խաչերը հանում, գոռոզությունով ցույց էն տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է՝ թե պատմությունը, որ հայի համար քոռացել՝ մեծ-մեծ ազգերի ա դուլուղ անում⁶, էլի մոռանա, բայց ազգասեր հայն ինչպես չպաշտի էն արծափեցի **Մանուկ** աղայի գերօրինակ քաջությունը ու հսկայությունը, որ դեռ Բայազդի չառած առյուծի պես քառասուն քաջ հայազգի քամակին, Մասսա սարին նայելով, իր ազգի մեծությունը միտքը բերելով, թև էր առել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազդու գավառը պահում, բրդերին քարեքար տալիս, հալածում: Տասը տարուց ավելի էսպես իր աշխարքին տիրություն էր անում, վաթսուն մարդով, շատ անգամ երկու, երեք հարիր քրդի մեջ մտել, ջախըփուրդ արել, դուս էր էկել ու ինչ ժամանակ պարսից կռիվը բաց էլավ, արծվի պես ընկել էր Մասսա էս կողմը ու Հասան-խանի դոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր, էնպես որ խանը անձարացած գրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ հազրվի, որ վրեն կռիվ կգնա: Հսկա, բայց տարաբախտ Մանուկ աղեն՝ էն օրը որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, գալիս ա, որ բարութ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պես էր սիրում, կանչում, աղի արտասընքով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի. բայց քաջապիրտն Մանուկ իր տղամարդության ապավինելով՝ ասածն անկաջըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի զրից տալիս, որ տասը ղզլբաշ հան-

4 գրաֆ - կոմս, իշխան

5 մշակություն անել - բեռնակրություն անել, երբեմն՝ նաև ընդհանրապես բանվորություն անել

6 դուլուղ անել - ծառայել

կարծ վրա չեն թափվում, վեցին էլ սպանում ա, ու հետո ա հոգին տալիս ու խաչվում: Էս օր էլ ինչ բայագղցի նրա անունը տալիս ա ծուխը քթիցը դուս ա գալիս: Լիս կտրի գերեզմանդ ու հողդ անպարտելի հսկա:

Ո՛ւր թողանք դարաբաղցոց, երևանցոց ու լոռըցոնց արածները, որ քար ու հող դզվբաշի արնովը լվացել, արին էն թափել: Ղորդ ա՛ էս վաղուցվան հիանալի մելիքները չկային, ամա նրանց հոգին շատ տեղ էր մնացել: Ղզլբաշի շատ դոնշունի գլուխը սրանք կերան: Այս՝ ո՛ւմ մտքից կերթա էն հսկա կերպարանքը, էն գեղեցիկ պատկերը, էն անոշ լեզուն ու անօրինակ ռաշիդությունն ու սիրտը, որ շուվավերցի **Սոսի** աղեն ու մելիք Հոհանջանն ունեին: Հրեղեն վիշապի պես ընկել էին Քաշվեթու ու Բոլնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ չտան: Էս միջոցումը մովրովը⁷ հայի դոնշունն առնում, փախչում ա, որ իր գլուխը պրծացնի, միմիայն քաջն **Սոսի** մեկ քարի տակի իր կտրիճ ընկեր մելիք Հոհանջանի հետ՝ դայիմանում ու մեկը մեկին ձեն են տալիս. «Նամարդություն⁸ ու թուլությունն տղամարդի համար ամոթ ա. քաջությամբ մեռնինք, որ մեր որդիքն էլ իմանան, թե մենք է՛լ ենք սիրտ ունեցել ու մեր երկրի թասիբը քաշել, մեր աշխարհի սիրով մեռել»: Կատաղած հարամին⁹ ընչանք վրա կհասներ, մեկ տասնրիինգ մարդ էլ սպանում են էս կտրիճ հսկայքը ու թուրըները հանած՝ երբ բարութները հատում ա, ընկնում են գազանների մեջը առյուծի պես: Ընչանք¹⁰ իրանց հոգին կտային, մեկ տասը հոգի էլ թրի են մատաղ անում, ու իրանք աստծուն մատաղ ըլում:

Հանգիստ ձեր սուրբ ոսկերացը՝ ո՛վ քաջ նահատակք: Ձեր ջիվան ջանի արինն ա, որ էս օր էլ՝ էն ձեր նահատակության քարի տակիցը ձեն ա տալիս: «Հայք՝ մե՛զ պես մեռեք, որ անուն ճարեք»:

2

Էսպես օրինակներ հազարները կան, բայց էլի մենք մեր պատմության տուտն սկսենք: Բարեխնամ կառավարությունը տեսնելով՝ որ աշխարքն էսպես ոտի տակ ընկավ, հրամայեց, որ Փամբակ, Շորագյալ քոչին, գան Լոռի, որ իրանց պրծացնեն: Աստված հեռու տանի, ինչ խալլսի հալն էր: Որի ախպերը չկար, որի հերը, որի որդիքը, որի մերը: Ղարաքիլիսեն, ինչ տեղ որ իշխանն Սավարգամիրգա կենում էր, դառել էր սքատուն գողադարան: Անօրեն պարսիկքն ու թուրքերը ձորից, սարից օրը ճաշին, մեր աչքի առաջին՝ մեկ թվանքի մանգզիլ տեղ՝ վրա էին տալիս գազանի պես ու տավար, մարդ եսիր անում, կամ տանում, կամ գլուխը կտրում: Ոչ ցերեկն ունեինք քուն, ոչ գիշերը:

7 մովրով – գավառապետ

8 նամարդություն – տմարդություն, ստորություն

9 հարամի – ավագակ

10 ընչանք – մինչև

Մեկ ձիու ոտի կամ թվանքի ձեն մերուցը¹¹ գալիս՝ աշխարքն աշխարքով էր դիպչում: Հերը որդին ուրանում էր, ու աչքը ջուր կտրած, շլինքը ծուռը, մտիկ անում, թե հրես որտեղ որ ա, հարամին կգա, նրան սուրը կքաշի: Մեկ դապթա սալդաթ ու մեկ քանի դազախ, որ գնացել էին ճամփեն բռնեն, էնպես ջարդված, յարալու, փարալու եղ էկան, որ մարդի գլխի կրակ էր վառվում: Մեկ օր Նաղի-խանը էսպես վրա տվեց, Ղշլաղ ասած գեղն էրեց ու Ղարաքիլիսու վրա էկավ: Էլած չէլած դռնշունը՝ թոփերն¹² առած՝ քաղաքի առաջը կտրեց, խալխս¹³ էլ տուն ու տեղ բաց թողին, ու իրանց էրելխեքանց ձեռը բռնած՝ գնացին, թոփի տակը մտան: Ռուսաց քաջ հոգին էր, որ մեզ ազատեց:Վաղուց էինք սրբություն առել ու մեր սև օրին աչքըներս կթել: Խալխը քոչիլ չէր ուզում, չունքի¹⁴ սրի ձեռիցը սովի ձեռը պետք է ընկնեին, ու չէին ուզում էլ, որ իրանց քաղցր հողիցը բաժանվին: Մտքիցս չի գնալ էն դառն օրը, որ հրամանն էկավ, թե անպատճառ քոչին: Ո՞վ կուզեր ախր էն տունն էրել, որտեղ որ իր հերնը մերը կացել, իրան կաթը տվել, պահել, մեծացրել, մեռել էին: Էն իգին իր ձեռովը քանդիլ, որ դառը քրտնքով բիամ բերել, էն տեղն էր հասցրել: Հաջաթ¹⁵, զարդ, տան կայենք, ինչ կար չկար՝ բոլոր կրակ տվին, ինչ ժամանակ ոսի ժամի մուխը տեսան, որը որ մեծավորը իր ձեռովը կրակ տվեց, ու սկսեցին լալով, սքով, իր քաղցր, ազիզ սիրելյաց գերեզմանը համբուրիլ, բարով մնա ասիլ իրանց հողին, ջրին, թոփի, սալդաթի մեջն ընկնիլ ու Դվալի սարի էն կողմն անցնիլ: Դեռ կիսաձամփի էինք, որ Նաղի-խանը իր դռնշունովը էկավ, մտավ Ղարաքըլիսա ու սարի դռնիցը՝ ամեն մարդ իր տան կրակի ծուխը տեսնելով, քթի ծուխն էլ հետն էր դուս գալիս, ու աչքը խփում էր, որ էս կսկիծն էլա չտեսնի: Քոչվորի մեկ տուտը¹⁶ Ջալալօղլի էր հասել, մեկը դեռ հլա սարի էն կողմն էր: Թուրքերը՝ ջամդաքակեր¹⁷ գիլի պես գլխըներիս պտիտ էին գալիս ու սարից, ձորից թվանքները մեզ վրա կրակում: Էն օրը գնա, ոչ եղ գա՝ ինչ մեր հալն էր: Լացի, սքի ձենը երկինքն էր հասել, լսողի, տեսնողի սիրտը էրում, փոթոթում: Խալխը սար ու ձոր լցվել, իրար վրա էր թափել. ո՛չ տուն կար, ո՛չ տեղ, ո՛չ հաց, ո՛չ ապրուստ:

* * *

Էս խառը, դառը, ալեկոծյալ ժամանակին էր, որ մեր իգիթ Աղասին՝ հինգ տարի սարեսար, քարեքար ընկած հինգ ընկերիցը երեքը կորցրած, երկուսը

11 մերի - անտառ

12 թոփ - թնդանոթ, հրանոթ

13 խալխ - ժողովուրդ

14 չունքի- քանի որ

15 հաջաթ - գործիք

16 տուտ - ծայր

17 ջամդաքակեր - մարդակեր

քամակին՝ մեկի անունը **Կարո**, մյուսինը՝ **Մուսա**, մեկ տասը քսան քրդստան-ցի հայ էլ իր թրի տակը բերել, սար ու ձոր չափելով՝ ման էր գալիս: Մեկ օր Անի էր ըլում, մեկ օր Ղոշավանք ու էստեղ էնտեղ չափմիշ՝ անելով, գլուխը պահում էր, որ յա¹⁸ ջիգրը հանի, յա մեկ հազար մարդ էլ ա սպանի, հետո հողը մտնի, որ սրտումը դարդ չմնա: Ավելի Անի էր նրա բնակության տեղը, որտեղ որ հարիրավոր ղզլբաշի գլուխ էր թրին մատաղ արել: Էստեղից էր, որ վրա հասավ, ու իր չար թշնամի Հասան-խանին ճանկեց. ամա ջահելությունն ու խաչապաշտությունը նրան գլխից հանեցին, նա խաբվեց ու հազիր ձեռն ընկած ֆորսը էլ եղ բաց թողեց:

Մեր կարդացողների լավ մտքին կըլի, որ նա, երբ Քանաքեռ սարդարի ֆառաշներին սպանեց, ինքն էլ էնպես մնաց ազիզ Թագուհու ու իր արածի վրա սառած, կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չկորցրին, գիտեին, որ բոլորի վերջը մահն է, էլ ո՛չ հոր մտիկ արին, ո՛չ մոր, Աղասուն կապեցին ձիու վրա ու ընկան Աբարանու սարը, որ կամ Փամբակ փախչին, կամ Ախալցխա, որ իրանց գլուխը թափեն: Երկու սհաթից¹⁹ եղը ինչ Քանաքեռու հալն էր՝ աստված ո՛չ նշանց տա: Մուք ու շիվանն ընկավ գեղը, տուն էր, որ քանդում էին, մարդ էր, որ փեղ ու միս էին արել, փախածներին պտրտում, նրանց հերնըմերը, օղլուշաղը թրի տակ արած՝ մեկ սհաթի միջումն որի շլինքը թոկ քցած, որի ձեռները եղևին կապած ոչխարի պես առաջ արին, որ տանին սարդարի դուռը:

Որդի էր առաջները գալիս, որ հոր ձտովն ընկնի ու իր վերջին բարովն առնի, աղչիկ էր մոր դռնին ընկնում, որ հոգին տա, հարսն էր մեջ ընկնում, փեսա էր ոտըներովը փաթաթվում, որին թրով էին յարալու անում, որին թվանքով ջարդում: Քար էր ընկնում ձեռքները, վրըներն էին քցում, փեղ էր պատահում՝ գլխըներին խփում: Շատին էլ տան սներիցը կապել, էնպես էին չիփ-չփլախ ոտին, գլխին վեր հատում, որ մեկ ձեռը երկինքն էր հասել, մեկը գետինը: Սաղ²⁰ գեղը պոկ էր էկել, որը գլխաբաց, որը բորիկ ոտով, որը յարալու, որը կուռը²¹ կոտրած՝ արնաթաթախ, երեսը պռճոկելով՝ գլխին, դռնին տալով, որը ջուրն էր ուզում ընկնի, որը քարափնըվեր: Քեղխուդեքն էլ հո՛ ձեռ-ձեռի կապած՝ էնքան ոտի, թվանքի տակ էին ընկել, որ ջանըներումն էլ սաղ տեղ չկար:

Էս հալին մտան Երևան, գնացին բերդը: Կանանցը քարով, փեղով դեն արին, մարդկերանցը ներս քաշեցին ու անկուշտ Երևանի բերդը ատամները սրեց, որ էս նոր էկած դոնադներին էլ փորումը լավ տեղ տա, մարսի: Երկար վախտ դեռ նրանց ձեռը բերդիցը, կանանցը դրսիցը իրար էին հասնում,

18 յա - կամ

19 սհաթ - ժամ

20 սաղ - ամբողջ

21 կուռ - թև

իրար գլուխ լալիս, մինչև քամին բոլորի ձենն էլ կտրեց,- աշխարք դինջացավ²², դահիճքը կատաղեցին: Էս միջոցին խաբար հասավ Սահակ աղին: Էս Երևանու հայերի փրկիչը՝ որ ազգով, պապով էնքան հոգի, տուն ազատել էին բանդից, մահից, սրից, թրից, որ թիվ ու համար չկա:- Ձին թամքած՝ տանը հազիր էր. թռավ ձիու քամակը ու նոքար, բեքար²³ առաջն արած՝ էն սհաթին հասավ բերդի դուռը, որ կնիկ, օղլուշաղ՝ քար, հող ուզում էին պոկեն, գլխներին տան, բայց քարն էնքան անիրավ չէր, որքան անասոված ֆառաշները: Ձին որ չքշեց մեկի վրա ու դամշով գլխին տրաքացրեց, տասը տեղ գունդ ու կծիկ անելով մնաց քամակի վրա ընկած:

«Հենց էս սհաթին փորդ վեր կածեն, ասեց, սատկած շուն, քո ինչ հաղդն ա կնիկարմաղի ձեռ վրա բերես: Կապեցեք էդ շներին, հենց էս սհաթին դրանց թոզը քամուն տալ տամ, դրանց սոյին²⁴ նալիթ»:

Էս խոսքի վրա նոքարները էլ վախտ չի կորցրին, վրա թափեցին ու հենց էն ա՝ էստեղ, էնտեղ շատին բոզմիշ արել՝ ուզում էին ոտ ու ձեռ կապեն, որ բիրդան²⁵ Սվանդուկի-խանը բերդից դուս էկավ: Թուրքերի միջին՝ կարելի է մեկն էլա էնքան հայի թասիրը չէր քաշում, ինչքան էս օրինած խանը: Նրան էլ որ էն դիհցը դուս գալիս չտեսան՝ թուրք, հայ մնացին փեղացած, կանգնած:- Բայց ո՞վ էր կարող էս հաղաղին էն նաչար, ջրատար²⁶ ետրրների օղլուշաղի ձեռ ու ոտ կապել: Հարայ տվին ու ընկան ձիու ոտը. «Խան գլխովդ ման տանք, ոտիդ հող դառնանք, մեր ձեռն ու քո փեշը, վերևումն աստված, ներքևումը դու մեզ տար, ջուրն ածիր, մեզ էս տեղ սպանիր, սուրը քաշիր, ձիուդ ոտի տակին մատաղ արա, մեզ մի ձար արա»:

Բարեսիրտ խանը ձին եղ քաշեց, ֆառաշներին դամշելով՝ դեն արեց, որին իսկույն վեր քցիլ, բերանը հող ածիլ տվեց, որի ատամներն ու գլուխը մաշկի նալչով²⁷ լավ տրորիլ տվեց, մյուսներին էլ բերդն արեց ու ինքը աղլուխը աչքին դրած՝ սկսեց ձեռը մելիք Սհակի գոտիկը քցիլ ու ասիլ. «Ա՛խ՝ ձամփեն փուշ ու տատասկ դառնար էս անիծած Դաջարի, որ մեր հողը չմտներ: Աշխարքը քանդեցին, աստված մեկ քար էլա՝ չի քցում սրանց գլխին, որ սատկին. փչանան: Էս ինչ ա էս խեղճ խալխի հալը: Մեկ աղչկա խաթեր էսքան տուն քանդիլն աստված ինչպես ա դաբուլ անում: Աստված մեր թուրը մեկ օր մեր սիրտը կցցի, էս գուլումին քարը չի դիմանալ, ո՞ր մնա մարդը: Գնանք, մալիք, գնանք, կես սհաթ որ եղի վրա հասնինք, էն խեղճ բռնվածների տունը կքանդեն, յա աչքըները կհանեն, յա գլխըները կկտրեն: Աֆարիմ՝ Աղասի՝ էս

22 դինջանալ – հանգստանալ

23 նոքար, բեքար – ծառաներ

24 սոյ – ցեղ, տոհմ

25 բիրդան – հանկարծ

26 ջրատար – խեղճ

27 նալչա – հնաձև կոշիկի ներքանի մեծգլուխ մելներ

սհաթին էստեղ ըլի՝ աչքին պաչ կաննեմ: Ռաշիդ տղեն էնպես կըլի, ամա ինչ անես, որ անօրենի ձեռի տակ ենք մնացել: Գնանք՝ վախտ կորցնիլ պետք չի»:

Էսպես խոսեց էս արժանահիշատակ թուրքը, որ ամեն սհաթի հայերի համար գլուխը եղ էր դրած: Նոքարներին հրամայեց, որ էն կնանոնցն ու Թագուհուն իր տունը տանին, ընչանք ինքը գա ու ինքը Սհակ աղի հետ մտավ բերդը: Ղարավուլները որ սրանց տեսան, մնացին փեղացած, կանգնած: Երևանու բնիկ թուրքերը, որ հայի հետ մեկտեղ մեծացել՝ ախպոր պես էին վարվում, սարդարին, Հասան-խանին անհիծելով, թքելով, դզլբաշի վրա ատամները դրձտացնելով՝ քիչ-քիչ քաշվեցին ու դեմը գնում էին, դեմը ասում. «Տեր աստված, երբ կըլի, որ քո ողորմության դուռը բացվի, ու մենք էս անհիծած դզլբաշի ձեռիցը մեկ օր ազատվինք»:

Չունքի սրանք երլու ըլելով՝ չէին ուզում, մեկ օր էլա նրանց ծառայեն ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, քշել էին նրանց, ամա թրի զոռով էկել, էլ եղ երկիրը զավթել էին:

«Սարդար՝ գլխիդ դուրբան»՝ ասեցին Սվանդուլի-խանն ու Սհակ աղեն, ու ձեռ ձեռի տված ընկան դիվանխանեն հենց էն սհաթին, որ խեղճ հայերի կոներն ու աչքերը կապել՝ չոքացրել էին, որ գլխները տան: Դահիճները թուրըները սրել, գլխըներին կանգնել էին: «Սարդար՝ մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տո՛ր», ասեցին, չոքեցին ու ուզում էին իրանց ձեռովն իրանց աչքը կապեն: «Տուն, մալ, դովլաթ»²⁸, օղլուշաղ, գլխիդ եսիր ըլին: Ձեռըներիցը բռնիր, ջուրն անիր, մեր հոգին ան, ու էս անմեղ խալիսին սուրը մի քաշիր: Ինչպես ես մեկ աղչկա խաթեր²⁹ մեկ երկու նոքարի խոսքով էսքան տուն քանդում: Դո՛ւ չես, որ էդ հալալ³⁰ բերնովդ ամեն օր ասում ես՝ հայերն են քո երկիրը շենացնողը, խազինեդ³¹ լցնողը, քո թուրը կտրուկ, երեսդ պարզ անողը նրանք են: Ինչ կըլի, որ էս սհաթին քո ցասումդ³² մեզ վրա թափես, սրանց խեղճ գաս: Անողը պետք է բռնած, սրանք ինչ մեղք ունին»:

Էսպես աղաչանք արին ու չոքըչոք թորները տարան, սարդարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փեշը համբուրեցին, երեսներիս քսեցին ու գլխըները գետնին կպցրին, որ տեսնին, թե բանն ինչպես ա վերջանում:

«Ձեռներս կապում եք՝ խան, մեղիք...», սկսեց սարդարը բերանը բանալ. «Ինչ անեմ, ինչ կըլեր, մի քիչ եղի»³³ էիք եկել: Ինչքան բարկացած էլ որ ըլիմ, ձեզ տեսնելիս՝ թուրը ձեռիս՝ ձեռս թուլանում ա: Մինչև երբ էս կրակը մեր եր-

28 դովլաթ - հարստություն

29 խաթեր - հարգանք, պատիվ. այստեղ՝ պատճառով

30 հալալ - արդար

31 խազինա - գանձարկղ, գանձարան

32 ցասում - գայրոյթ

33 եղի - հետո

կիրն էրի: Հայ ազգը ո՛չ թրից ա վախենում, ո՛չ թվանքից³⁴, ո՛չ թոփից: Կրակն ես քցում՝ էլի հավատն ա պաշտում, ծառին ես կախ անում՝ միտք պոկում, բերանը տալիս՝ էլի իր խաչն ա պաշտում, իր Քրիստոսի անունը տալիս: Բոլորը ջնջես՝ աշխարքը կքանդվի, չունքի երկիր շենացնողը, հաց տվողը սրանք են: Արևի, անձրևի, կռռի, բեգյարի³⁵ տակին չորացել՝ չոփ են դառել, էլի որ մեկի մազին դիպչում ես, ապլան³⁶ ա դառնում, մարդի պատռում: Էսքան մեր ազգը սրանց կոտորեց, եսիր տարավ, աշխարքը քանդեց, էլի խելքի չէկան: Ո՛չ սրից են վախում, ո՛չ փառքից խաբվում: Էլ ի՛նչպես համբերես, համբերությունը մեկ օր կըլի, երկու օր: Սաղ Իրան հարիր անգամ սրանց գլխին փուլ էկավ, էլի տակիցը դուս եկան, շունչ առան. սրանց արածին ո՛վ կդիմանա: Հմիկ էլ մեկ գյադա³⁷ իմ ծառաներին ա սպանել, ախր ի՛նչ անեմ, սիրտս բերնովս դուս ա գալիս, ի՛նչպես չի սրանց դիմա-դիմա անես: Ախր նա էս օձերի ճուտն ա, ընչանք մորը չսպանես, ձագը ձե՞ռ կընկնի»:

«Ասում եմ ձեզ՝ այ՛ ծերունիք, դուռանի³⁸ գորությունը գիտենա, թե առնին ձեր որդիքը՝ երկինքը թռչին, էլի նրանց վեր բերիլ կտամ³⁹. գետնի տակը մտնին, յա ծովի, կհանեմ, թիքա-թիքա կանեմ, նրանք որ չգան, սաղ հայ ազգը թոփի բերնին կապիլ, քցիլ կտամ, թե խելք ունին, ձեզ խեղճ գան, եդ դառնան: Հազար ձիավոր նրանց եղևիցն ընկած՝ սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս, դազախ, դարափափախ նրանց արիներ խմում, թե մեկ ձեռս են ընկել, մեծ թիքեն անկաջները կմնա, ձիու պոչից կապիլ, քաշ տալ կտամ, թող ձեզ խաթր անեն, եդ գան. թե չէ՝ որ ես բերիլ տվի, ո՛չ դուք կպրծնիք, ո՛չ նրանք: Քյար ու դուռանով, շահի գլխովն օրթում եմ ուտում, ասածս ասած ա, դուք գիտեք: Գնացե՛ք. էս օր կգան՝ ազատ եք, էքուց կգան՝ նմանապես: Ձեր ու ձեր խալխի կյանքը՝ նրանցիցն ա կախ. իե եդ գան, բալքի թե սիրտս ռահմ ըլի ընկած, բարկությունս անց կենա, նրանց չսպանեմ: Սար ու ձոր առաջիս դողում են, նրանք պետք է ինձ դեմ կենան: Գնացեք միտք արեք, ձեր գլխի դարդը քաշեցեք»:

Էս խոսքի վրա Սվանդուղի-խանն ու Սհակ աղեն վեր կացան, աթոռի ոտն ու սարդարի փեշը համբուրեցին ու հազար անգամ գլուխ տալով, դուս գնացին:

Բանդը բաց արին ու մեր խեղճ քեղխուղեքը մտան ներս, դուռը վորըները փակեցին, նրանք աչքըները բաց արին: Թագուհին էլ էսքան ոտին, գլխին

34 թվանք – հրացան

35 կռռ, բեգյար – հարկի տեսակներ

36 ապլան – առյուծ, փոխաբերական՝ քաջ, ուժեղ, հզոր

37 գյադա – տղա, այստեղ՝ ստոր, անարգ անձ

38 դուռան, դորան – գիրք, որի մեջ շարադրված են մահմեդական կրոնի օրենքներն ու սկզբունքները

39 վեր բերիլ տալ – իջեցնել

տվել, երեսը չանգռել էր, որ էլ սարդարի երեսը չկարացին բերել: Սվանդու-
լի-խանը տարավ իր տունը, որ նրա հոգսն էլ քաշի, նրան էլ ճար անի:

3

Բայց ինչ մեր Աղասու հալն էր, աստված ո՛չ շիանց տա: Ձեռն ու ոտը կա-
պած՝ դժոխքը փորումը, սադայելյան չար հրեշտակները գլխին պտիտ տա-
լով: Ջանգվի վրովն անց կացրին, ու հենց բռնես՝ սար ու ձոր բերանները
բաց՝ նրանց ըլին ուզում կուլ տան, էնպես փախցրին նրան՝ նրա քաջ ըն-
կերքը: Հենց մուրը գետին առավ, նրանք նի մտան⁴⁰ Աբարանու քանդված
եկեղեցին, չունքի օրն էլ կարճ էր, արեգակը՝ քիչ էր մնացել մեր մտնի, որ
նրանք գեղիցը դուս էկան: Ձիանքը որ շունչ չէին քաշում, աչքները արին
էր քցում, քիթ ու բերան՝ կրակ: Ամեն մեկ շունչ քաշելիս՝ փոր ու աղիք իրար
էին կաչում, էնքան էին քշել: **Վաթոն** սկսեց ձիանը ման ածիլ. **Կարոն**՝ սար
ու ձոր աչքի տակն առնիլ, դարավուլ քաշիլ: **Մուսեն** Աղասուն ուսին դրած
մտավ եկեղեցու խարաբեն, գլուխը դրեց գոգը, ձեռը երեսին, ու աչքը եր-
կինքը քցեց, որ իմանա, թե աստղերն ինչ են ասում: Մեկելներն ընկան դես
ու դեն, որ ձիանոնց համար մի քիչ ուտելիք ճարեն: Բայց էն վախտին չո-
լումն ինչ կըլեր, խոտի չոփերն էին մնացել տեղ-տեղ ցից-ցից կանգնած: Եր-
կինք՝ աչք ու ունք կիտած՝ իր չարխը պտտում էր. հանդարտ լուսինը՝ ամպե-
րի տակիցն մեկ երեսն հանում, շիանց տալիս⁴¹, մեկ էլ ծածկում, կորչում էր:
Գերեզմանատունն էնքան սարսափելի չէր ըլիլ, ինչպես էս յարանի չուր...
Տղերքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին ու էլ եղ թամբեցին:

* * *

Լիսադենը կարմրին էր տալիս, աղոթարանը՝ քիչ էր մնացել բացվի, որ
մեր ճամփորթները մտան ոսի հողը ու թուշ⁴² քշեցին Պարսի գեղի վրա:

«Էն վախտին, էն հալին՝ Աղասի ջան, խեր ըլիս, ձեն տվեց աղա Ն., որ
նրա հետ միասին տարիներով հաց էին կերել, ու ուրախ-ուրախ դուռը բաց
արեց, ձիանը ներս քաշիլ տվեց ու դոնադների ձեռիցը բռնեց, տարավ սա-
քուն: Գոմի երկենությունը հարիր գազ⁴³ կըլեր: Գոմեշ, ձի, եզը, տավար, ոչ-
խար՝ էլ ո՛չ տուտ ուներ, ո՛չ տակ: Իսկույն շոր փռիլ, բուխարին վառիլ տվեց,
հարսներն էկան՝ հարգևոր, հարգևոր քիթ ու պռունկ կալած, նրանց ոտները
քաշեցին, ջուր բերին, ոտ ու գլուխ լվացին, ու դոնադները երկու կարգ սկսե-
ցին նստիլ: Աղա Ն. ամենիցը ներքն էր նստել: Մեկ ութ իննը մեծ ու պստիկ

40 նի մտնել - ներս մտնել

41 շիանց տալ - ցույց տալ

42 թուշ - ուղիղ, դեպի, ուղղակի, անմիջապես

43 գազ - երկարության չափ՝ հավասար 117 սմ-ի

դոչադ տղերք էլ անվա, անվա, որը խանչալը կողքին քաշ արած, որը մեկ կտոր հաց ձեռին՝ կրծելով, որը մեկ փեղ չանի տակին դրած, որը գլխաբաց կամ փորաբաց, շապկանց կամ անփոխան՝ էկան, անկաջները խլշացրած⁴⁴ սաքվի չորս կողմը շարվեցին ու աչքըները դոնադների երեսին կթեցին: Հերը ծեծում էլ էր՝ դուս չէին գնում: Դեռ բարիկենդանի մազեն, սուջուխ (չուշխել) ասես, ալանի, տանձ, խնձոր, փշատ, չիր՝ ջեբըներումն⁴⁵ ունեին մեր տղերքը – հանեցին, երեխեքանցը բաժանեցին. աչքըները մնաց բաց, չունքի նրանց երկրումը էնպես արմաղան⁴⁶ բաներ չկային: «Մեր կաղինն ու ֆոնն⁴⁷ էլ էս համը չունին», մեկը մեկու ասում էին ու անոշ անում: «Էնքան մածուն, կարաք, եղ, սեր ու մեղր ենք կերել՝ որ բերան ու փոր հոտել են. աշխարք, աշխարք էս պետքը ըլի, որ էսպես բաներ դուս են գալիս, մեր հավերիցն ու գոմիցն ինչ լազաթ⁴⁸ դուս կգա», ասեցին ու ուրախ-ուրախ դուս թռան, որ գնան, իրանց հարևանների երեխեքանցն էլ՝ իրանց ճարած նուբարը⁴⁹ ցույց տան: Ընչանք ծիտը ջուր կլիմեր, գոմը երեխեքանցով լցվեց, մինը մինին բոթում էր, որ առաջ գնա, միրգ ուզի: Դոնադների մեկը, որ ձեռը չէր շարժում, հազար տեղ գունդ ու կծիկ էին ըլում: Էսպես հլա խելիմ վախտ⁵⁰ երեխեքը նրանց պարապացրին:

Տանուտերը քանի ուզեցավ բան հարցնի, նրանք մատըները բերնըները դրին, սուս արին, էստով իմացան, որ սրանում մեկ բան կա: Մեկ քանի սհաթ անց կացավ թե չէ, գեղն էկավ, հավաքվեցավ նրանց գլխին: Ով տուն էր մտնում, գդակը գլխին, յափունջին վրեն, չիբուխը բերնին կամ ձեռին, թուրթունի քիսեն ու խանչալը գոտիկիցը քաշ արած, քոբաչի⁵¹ չուխեն հաքին, շավարի ծերը պաճուճումը⁵² դայիմացրած, տրխըները կուփ-կուփ⁵³ հաքած, ամեն մեկը՝ մեկ սարի դդար տղամարդ: Տանու տղերքն էլ կան, որը գոմն էր սրբում, որը ձիանը թիմարում, որը խոտ ու դարման բերում, որը մալը ջուրը տանում, որը չիբուխի կրակ դնում, ամենն էլ ուրախ էր, որ մեկ բան անի, մեծերի ու դոնադների սիրտը շահի: Սրանք էլ, յարադ-ասպաբ հանել, պատիցը քաշ էին արել ու ծալապատիկ նստած՝ գրից էին տալիս: Ձիանոնց համար ամոթ էր հաքցնիլ, նրանք լավ գիտեին, որ իրանց ուլախին⁵⁴ շատ պատիվ

44 խլշած – որևէ վտանգ զգալով ականջները ցցել՝ լավ լսելու համար. այստեղ՝ ուշադրությունը սրել

45 ջեբ – գրպան

46 արմաղան – հրաշալի, զարմանալի

47 ֆոն – հոն

48 լազաթ – բավականություն, հաճույք, համ

49 նուբար – տարվա առաջին պտուղ

50 խելիմ վախտ – որոշ ժամանակ

51 քոբաչի – եզրագարդով

52 պաճուճ – բրդե թելից հյուսած գանգապան, որ հագնում էին սրունքների վրա, գուլպաներից վեր

53 կուփ-կուփ – այստեղ՝ հավաք, կոկ

54 ուլախ – այստեղ՝ անասուն

կտան, քանց իրանց:

Օրը հենց մի քիչ բացվեց, շատն էլ հանդիցն էկավ, ձենն աչքըներն առել՝ երկար վախտ չէին իմանում, թե էկողներն ինչ մարդ են: Գոմն էլ հո՛ լիս չուներ, չունքի մեկ պատիկ էրթիկ⁵⁵ ուներ: Ով ըլին, ջլին՝ թաք ըլի⁵⁶ ոտըները խերով ըլի⁵⁷, նրանց աչքի, գլխի վրա, տարով կպահեն, պատիվ կտան: Հենց լիսը բացվելիս՝ աչքըներն էլ որ բաց էլավ ու տեսան ոչ, թե էկողներն ովքեր են, խելքըներն էկավ գլխըները:

«Բարով, բարով, մեր Աղասին բարով», ձեն տվին ամեն դից, ու վրա թռան, իրար պաչպչորեցին. «Էդպես ա, ձեզ՝ յա՛ ձմեռվա հոսանը մեզ մոտ կբերի, յա՛ ամառվան շոքը: Խանի խարաբներ, հա մտիկ արա, հա մտիկ արա, էնքան մտիկ արինք, որ աչքըներս ճամփին ջուր կտրեց: Մեկ ղուշ որ գլխըներովս անց է կենում, հազար անգամ փափախով ենք անում, որ ձեզանից մեկ խաբար իմանանք: Մեր սարերը խոմ գել չեն, որ ձեզ ուտեն, ինչ կըլի, որ մեկ օր էլ ճամփեն մեր դիի վրա ծռեք: Բաղ բաղաթ չունինք, գինի, մազա չենք կարալ թավազա անիլ, մեր եղին, կարաքին, ու մեղրին էլա՛ խեղճ էկեք: Փառք աստուծո՛ւ տունըներս լիքը, գոմըներս լիքը, ցամաք հացով ճամփա կքցենք, մարդի սիրտն ա բանը, թե չէ, էսօր դաբլու փլավ էլ ուտես, էքուց փորդ էլի իր ուզածը կուզի: Աղ ու հաց՝ սիրտը բաց: Քաղաքը գնում եք, սար ու ձոր ոտի տակ եք տալիս, հենց մեր կողմն ա, որ ձեր աչքին փուշ ա դառել: Ձեր հախը չի՛, որ էս սհաթին ոտըներդ կապենք, մեկ լավ քոթակենք, ինչ ունիք չունիք-խլենք ու ձեզ էլ դարդակ ճամփու քցենք: Էդենց եք անում, որ մենք էլ ձեր դուռը չի գամք, ձեր հացը չուտենք»:

«Հայ բերանդ ապրի հայ. ավետարանի կողքիցն ես խոսում, ասեցին չորս կողմիցը, շատ լավ, շատ բարի, էդուր ո՛վ ինչ կասի, մեր սրտի ուզածն էլ՝ հենց էդ էր: Հայդե՛ տղերք՝ գնացենք, աշըղին բերենք», ասեց քոխավեն⁵⁸ ուրախ-ուրախ ու գդակը մեկ լավ կոտրեց, աշու անկաջի վրա դրեց, մեծ աչառը⁵⁹ մորթեցեք, դավուրմա տվեք, մեկ ղոչ էլ հետը՝ ու կակող տեղերը, բդերն ու սուկին⁶⁰ բերեք, որ մենք մեր ձեռովը խորովենք, գումնաչին էլ թող գա, տերտերին էլ համեցեք արեք, գինին դուքանումն ա, փողը ջիբումս, մեր ջամը-հաթն⁶¹ էլ սաղ, եղն ու կարաքը, սերն ու մեղրը ու պանիրն կձձներով տանըս դրած, ամբարս ու հորս լիքը: Շահն էլ մեր քեֆը չունի, ուտենք, խմենք, քեֆ անենք, աստծուն փառք տանք, մեր մեռելները հիշենք, մեր ղոնաղների սիր-

55 էրթիկ – տանիք, կտուր

56 թաք ըլի – միայն թե

57 ոտները խերով ըլի – գալուստը բարի լինի

58 քոխավա – գյուղի տանուտեր

59 աչառ – մինչև երեք տարեկան եզ

60 սուկի – խոշոր եղջերավոր անասունների ողնաշարի երկու կողմի փափուկ միսը

61 ջամըհաթ – հասարակություն, համայնք

տը շահենք, որ իմանան՝ թե սարի մարդն էլ սիրտ ունի, քար չի: Աստված ռուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք, օձի ձու էլ որ ուզենամ կճարեմ»:

Աղասին էսքան խոսք ու գրից անց էր կացել, ոչինչ չէր իմացել, ինքը ճամփիցը բեզարած⁶², ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմբբացրել, գոմի շոքն էլ՝ իր հարարաթը⁶³ շիանց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցից քնած: Նատողները՝ բոլորն էլ վարավուրդ էին անում, որ նրա երեսը հեչ ծիծաղ չէկավ՝ ինչ ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ձախունը՝ էնպես թուլ՝ գետնի վրա ընկած: Շատն էնպես էին կարծում, թե ճամփի, յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր պետք չէր որ ծածկեն, չունքի գոմը՝ առանց էն էլ համամից տաք էր:

Բոլորն էլ ուզում էին, որ իմանան՝ թե ինչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ սկսեցին պատմիլ: Քանի գլուխն էր, ոչինչ, էնպես բան շատ էին լսել, ինչ ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ինչպես կոտորեցին, փախան, հարիր բերան ձեն տվեց, «Ջանն սան. ջանն Աղասի, օջախի որդին, կտրիճ հայն էդպես կըլի: Բարիկենդան, բարիկենդան էն ա. դե տղե՛րք՝ էլ մեք մտիկ անիլ. հաց հագրեցեք, սուփրեն քաշեցեք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տունը, էսպես իգիթ տղի գլխին դուրբան գնամ, բարաքյալլա⁶⁴ տղերք՝ դուռմանի աչքը էսպես պետք է հանած: Տեսնում եք՝ այ գյադեք (իր տղերքանցն է ասում) ռաշիդ աղեն սրանց նման կըլի, ուտում եք, տանը նստում: Աֆարիմ⁶⁵ տղերք՝ որ ձեր մեծին էսպես պահել եք. շունն է՛լ էստեղ ա»:

Մեծամարդիքը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձեռին, ձակատին պաչ անեն, քոխվեն չթողաց՝ որ քնահարամ չըլի:

Սազ ու զուռնի ձենը որ վեր չէլավ, գեջդանգեջ՝ Աղասին աչքը բաց արեց ու էնպես էր զարմացած դես ու դեն մտիկ տալիս, ինչպես թե նոր ըլի աշխարք էկել: Ուզում էր էլ եդ աչքը խփի, բայց խալխը էնպես վրա թափեցին, որ քիչ մնաց, նրան ոտնատակ տային. փեշերն էլ էին համբուրում, ո՛ր մնաց երեսը. էսպես՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկնապահը, ժամերի վախտը էն քեֆն արին, որ աչք պտեր, որ տեսներ: Ձենն ընկավ գեղըցոնց անկանջը, ով ասես՝ տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս:

Տանուտերը Ղարաքիլիսա մարդ դրկեց կնյազի մոտ ու բանի ահվալն⁶⁶ իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ քանի օրից եդը Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

62 բեզարած – հոգնած

63 հարարաթ – ջերմություն, տաքություն

64 բարաքյալլա – ապրեք, կեցցեք

65 աֆարիմ – կեցցե

66 ահվալ – ինչպես լինելը, դրությունը, վիճակը

...Էսպես սաղ ձմեռը՝ քսան, երեսուն ձիավորով տնե-տուն, գեղեգեղ էն-քան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով պահել, որ իրանք էլ էին բեզարել: Քաջ լոռըցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն⁶⁷ չունեին, սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց: Էս պատվական խալխի պարզ սիրտը, նրանց տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր հավեն⁶⁸ ու ջուրը, կնյազի տված ումուղը՝ Աղասուն մի քիչ եղ բերին, սիրտը բաց արին: Ղորդ ա՛ստում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը՝ նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպես էր կիտված, ինչպես սև ամպ: Շատ անգամ որ անխ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Ծիծաղելիս՝ բերնի չորս կողմը՝ էնպես գիտես թռռոմած վարդի տերև ըլի, որ շաղը տալիս, մի քիչ զվարթա-նում, էլ եղ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված՝ աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձեռին, կամ մեկ աղբրի դրաղի՝ կողքի վրա ընկած՝ թփերի, խոտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ռաստ բերում⁶⁹: Բազի վախտ⁷⁰ որ Նազլու չէր ձեն տալիս, յա հորնըմոր անունը հիշում ու ախ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մղկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիք սիրտ չունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: Էստուր համար իր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր ախպոր դարդը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր ընկնում աչքովը, մեկ սար էլա՝ էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա՝ սիրտը մի քիչ հովանա:

Էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց ֆորս, Համզաչիման ու Չբխու անց կացավ, Ղառնիյարաղ հասավ ու հենց Մասիս աչքովն ընկավ, ընկերներին ձեռով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասունքով, ծխով լի-քը՝ ու տխուր մի խաղ ասեց...

4

Ո՛վ չի գիտի, որ մարդի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնքան քյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ քուն, ինչքան բառն ու խոսքը, խաղը բայաթին⁷¹, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ դրաղ քաշվեցին ու հեռվանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, չունքի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնքան անկաջ դրին որ ձենը կտրեց, քունը տարավ, հետո էկան, մեջները առան ու

67 դինջություն – հանգստություն

68 հավա – եղանակ

69 ռաստ բերում – հանդիպեցնել

70 բազի վախտ – երբեմն

71 բայաթի – արևելյան տխուր եղանակ

Էլ եդ Ղարաքիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես էլի էս հալին դռանը մեկ քարի վրա նստած էր, որ մեկ դարիք⁷² մարդ քիչ-քիչ նրան մոտեցավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց ու հենց էն ա՝ Աղասին ուզում էր, նրանից հեռանա, որ իր դարդն օքմին⁷³ չտեսնի, դարիքը դռշը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խտտեց ու հենց՝ «Աղասի ջան» ասեց ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պապանձվեց ու էսպես մնաց Աղասու դռշին փեղացած՝ ընկած: Աղասին գեջդանգեջ որ խելքի չէկավ ու աչքը բաց արեց՝ աստված՝ ո՞վ կարեր նրա արտասունքը բռնիլ, նրա սրտին մեկ ճար անիլ. «Ա՛մու⁷⁴ ջան, Ավետիք ամու ջան, դո՞ւ ես», ասեց ու իրանից գնաց:

Էս էկող դարիքը՝ սիրելի կարդացող՝ Աղասու հորախսպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել⁷⁵, էկել իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրագն առնի, էսպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպէս չաներ:

Սիրտըները որ մի քիչ դինջացավ, Ավետիքը գդակի ծալիցը մեկ թուղթ հանեց, Աղասուն տվեց, ինքը միանով⁷⁶ տանիցը դուս գնաց, որ նրա աչքի արտասունքը չտեսնի, չէրվի: Երկու թուղթ⁷⁷ էր բերել հետը, մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էսպես թուղթ իր օրումը ոչ տեսել ա, ոչ էլ կտեսնի: Էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վան էն դիմա-նալուն, մոր թղթի խոսքերն էս ա.

«Անումիդ մեռնիմ, արևիդ մեռնիմ՝ Ա՛ղասի ջան, մոր ազիզ պահած, հոր աչքի լիս՝ ո՞րդի ջան. ալամ աշխարքի⁷⁸ գոված, աստծու սիրեկան, մարդի դի-րեկան. ջա՛նս քեզ մատաղ, Ա՛ղասի ջան, փուշ էիր տնկում՝ վարդ էր քեզ դառնում, քարին էիր ձեռը տալիս, քարը հոգի առնում: Մեկ հոգի ունեիր, հազար աղքատի սրտում, մեկ շունչ ունեիր, հազար հիվանդի բերնում: Մեկ անուն ունեիր, արարած աշխարքի միջում: Երկու ձեռք ունեիր, մեկը ողոր-մություն տալիս, մյուսը աչք սրբում: Երաբ ո՞ւմ մեկ թթու խոսք ասեցիր, որ ինձ անիծեց, ո՞ւմ վրա դուռը հետ արիր, որ ինձ վան տվեց, ո՞ւմ վեր ընկած տեսար, անց կացար, որ մորդ գլուխը լաց էլավ:

Հերդ գընդանում, ոտները բխովում. Նազլուն կիսաջան՝ մահի հետ կռվում, հենց էն եմ մենակ չոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա ասեմ»...

Էս թուղթը կարդաց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկավ: Իրիկնահովն ըն-

72 դարիք – պանդուխտ, օտարական

73 օքմին – որևէ մեկը, մարդ

74 ամի, ամու – հորեղբայր

75 գլուխը փեշը դնել – գլխից ձեռք քաշել, վտանգները հաշվի չառնել

76 միանով – պատճառ

77 թուղթ – այստեղ՝ նամակ

78 ալամ աշխարքի – ամբողջ աշխարհի

կել էր, որ աչքը բաց արեց, ձեռք ծոցը տարավ, որ մոր գիրը մեկ էլ կարդա, իր սիրելեկանին ընկավ ձեռք, իր Նազըվինը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հազար խանչալ սկսեց սրտումը ցցվել. շշկլած, շշմած սկսեց կարդալ: Նրա թղթի միտքն էլ էս էր.

«Երաբ որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երաբ որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանամ էն ժամանակը՝ թե Նազըվուդ, ինչ ցավ ա քաշում, ինչ օրումն ա, ինչ հալումն, իմ գլխի տեր, իմ ըմբրի թագավոր՝ Աղասի: Ո՞ր սարերն են առաջը կապել, ո՞ր գետերը ճամփեդ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, եդ քաշում՝ այ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես»:

«Հարիր անգամ գերեզմանի դուռը հասել՝ էլ եդ եմ էկել. հարիր անգամ արեգակը որ մեր մտավ, ես էլ իմ հոգիս հետը ձամփու քցեցի, ու այն՝ էլի ծեգը բացվելիս, քո ումբրը խավարած մորդ ձենն որ անկաջս չէր ընկնում, էլ եդ աչքս բաց էի անում, մազերս նրա ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի, կամ թե չէ՛ մահի ձեռիցը չխլի, ինձ սաղ-սաղ⁷⁹ էսպես չէրի, չխորովի, ամա էլի որ նրա էն խավարած աչքերը, էն չորացած մազ դառած ջանը որ աչքովս էր ընկնում, որ իմանում էի, թե նա էլ քո ցավն ա քաշում, քո դարդովն ա էսպես փոթոթովում⁸⁰, քո-քո ջանին մեռնիմ, միտք էի անում, որ թե ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարքումը պահող չի՛ ըչիլ, որ ես կորչիմ, նա էլ կենդանի հետս պետք է հողը մտնի, կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի, որ միտք էի անում, թե նրա խորոված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովություն գտնում, քո կարոտը, քո հոտն ու համը քիչ թե շատ՝ ինձանից ա նա առնում. ինձ որ չունենա, կամ սովը պետք է նրան սպանի, կամ քարեքար ընկնի, մեկ բուռ հողի, մեկ օրինած տեղի էլ հասարթ մնա: Ինչ պետք է անեի, ո՞ր ջուրն ընկնեի. հոգիս իմը չէր, որ հանեի, նրան տայի, բալքի նա ապրեր, քեզ տեսներ, քո արդար ձեռք բռներ, գար գերեզմանս ու գլխիս կանգներ, ասեր, «Ա՛ղասի ջան՝ էսա Նազըվիդ հանգստարանը. էս հողին նա իր ջանը դուրքան⁸¹ տվեց, հետս խոսում չէր, որ դարդն⁸² իմանայի, ես էլ չոփ է՛ր դառել, աշխարքն աչքիս փուշ կտրել, որ մեկ մոտին նստեի, քրտինքը սրբեի, կամ մեկ սառը ջուր տայի: Ես իմ տեղումն էի կրակի միջումն էրվում, սա իր բարձի վրա. ես իմ գլուխս էի բարձրացնում՝ որ հոգիս տամ, սրա հրեշտակն էի տեսնում գլխին պտիտ գալիս, ես այն էի քաշում, որ ձենս քո՛ անկաջն ընկնի. սրա անկաջն էր ընկնում, սրան էրում, մաշում: Ա՛խ՝ հինգ ամիս էսպես տանջվեց, չարչարվեց էս խեղճ ջրատարը, ո՛չ դեղ կարաց սրան եդ բերիլ, ո՛չ դեղապետ, ո՛չ տերտեր, ո՛չ հսկումն, ո՛չ աղոթք,

79 սաղ-սաղ – ողջ-ողջ

80 փոթոթովել – այրվել, վառվել

81 դուրքան – մատաղ, գոհ

82 դարդ – վիշտ

ո՛չ սրբություն: Մեկ առավոտ էլ՝ անխ էն սհաթը գնա, ո՛չ եղ գա, աչքս բաց արի, որ վեր կենամ, կամ երեսը ծածկեմ, կամ տեղը փոխեմ, տունը գլխիս փուլ էկավ. աչքերը երկինքն էր քցել, երեսն աղոթարանը, ձեռ ու դոշ բաց արել, հենց իմանաս՝ էն եղին սհաթին էլ՝ իր հրեշտակին ուզեցել էր խնդրի մի քիչ համբերի, որ բալքի թե էս սհաթին էլա մեկ դուռը բաց էիր արել, մեկ քեզ տեսել էր, մեկ հասարաթը առել էր ու հետո հոգին տվել»:

«Ընկիր գերեզմանի վրա՝ Աղասի ջան՝ էս գերեզմանը քո արնի գինն ա, քո աչքի լիսն ա էստեղ թաղած, երեսդ հողին տուր, որ բալքի հողն էլա նրա մուրազը տա, բալքի հողիցն էլա գալդ իմանա ու գերեզմանում էլա դինջանա: Ա՛խ՝ ի՛նչ կլուեր, որ էսքան ցավը քաշեց, մեկ օր մեկ ձենն էլա իմանայի, մեկ օր մեկ խոսք էլա ասեր, որ սրտումս դարդ չմնար, ինձ էսպես չէրեր, չխորովեր...»:

«Գերեզմանի դրաղին կանգնել եմ, քե՛զ եմ կանչում, Աղասի ջան, ձեռս ու դոշս բաց եմ արել, քե՛զ եմ կարոտ՝ ջանիդ դուրբան: Մեկ էլ ձենդ լսեմ էս քառացած անկաջովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս. մեկ էլ էդ սուրբ ձեռդ էս քարացած դոշիս կպցնեմ. մեկ էլ էդ ազիզ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքրված հոգիս ու շունչս քեզ տամ՝ Աղասի ջան. բաս սիրտդ էնպես մեռել, փեղացել ա, որ էլ ինձ չես սիրում: Ա՛խ՝ ի՛նչ անեմ, ի՛նչ ասեմ, սիրտս լիքը, ձենս կարձ, տեղդ հեռու, ո՛վ մեր դարդին ճար կանի»:

— — —

Ա՛խ՝ այ, իմ աստվածասեր կարդացող՝ քար ըլեր, էս խոսքերը կպատռեր, ո՛ր մնա մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փոշի էր դառել: Բայց մարդիս հոգին խոր ա, ջիլը կակող, քանի ձգվում ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Լեն օրին ա մարդ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղությունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հանում: Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը, որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիճ հայի տղերքը, խոսքը մին արին, որ գնան թաքուն մորն ու կնկանը փախցնեն, բերեն, բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ չտեսան, չունքի խեղձ ծերունի հորը բանդումը թիքա-թիքա կանեին: Շատ անգամ վարավուրդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել՝ ուզում ա գնա հորն ու մոր հավարին, բռնում եղ էին դարձնում: Էսպես տանջվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց ու թուրք ու հայ յայլաղ⁸³ դուս էկան: Աղասին էլ հետընները գնաց: Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օբեքը⁸⁴ իրանց չաղրները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախ-

83 յայլաղ – ամառանոց

84 օբա – ժամանակավոր բնակատեղ

տը: Առավուտը որ տեղից դուրս էիր կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը՝ իրար հետ խառը՝ երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ՝ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կանանքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիր շինում: մարդիքը տավարը սարը տանում, կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում, ծախում, իրանց տան պակասությունը հոգում: Մենակ էս չէր կնանոնց գործը. ցերեկը ջահրա⁸⁵ էին անում, շալ ու խալիչա կամ կարպետ գործում, ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: Էլ ինչ ասիլ կուզի, որ տան պես՝ աղչիկ ու հարս էստեղ կուչ ու ձիգ անելով չէին ման գալիս կամ երեսները կալում: Մեկ տան պես, ում օբեն մտնեիր, թուշ էր՝ որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր, որ մարդի խելք տանում էր: Էն օդի ու ջրի, էն ծաղիկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ռանգն ինչ կըլեր բաս: Հայտնի բան է, որ ֆորսի ու շատ անգամ գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը ու սպանած կամ բռնած բերած ժամանակը, մեկ հարսանիք էր ըլում բոլոր օբեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր, էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբըրների քչքչոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սլսլոցը, դշերի ծվլոցը, չոբանի թութագը⁸⁶, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանչը ամեն մարդի ուզում էին ասեն, թե դրախտ ես կամենում, էստեղ կաց, էսպես կաց, սիրտդ անմեղ, միտքդ հիստակ⁸⁷:

Չեմ կարող ասել՝ թե էս տեղի փոփոխությունը Աղասու սիրտը չի բաց արեց. քար ըլեր՝ կկակղեր, կրակ ըլեր՝ կհանգչեր, ո՞ր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ չար հրեշտակ էր պտտում, ու ինքը չէր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օբեն չէր մտնում՝ հազար աչք մնում էին վրեն հայիլ-մայիլ: Իլահին⁸⁸ որ իմացան նրա պատմությունը, ամեն աչք ուզում էր նրա համար բացվի, ամեն բերան նրան իր շունչը տա: Ո՛ւմ որ մեկ ծաղիկ չէր թավազա անում, աչքը արտասունքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի տեղակ՝ սիրտը դեմ անի: Ով մեկ անուշ թիքա ուներ, նրա համար էր պահում, մեկը սեր էր նրա առաջին դնում, մեկը ձվածեղ, մեկը գառան միս, մեկը պախրի⁸⁹ խորոված: Շատը նրան դոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա տխուր բայաթու ձենը կամ արտասունքը՝ որ չէին տեսնում, մեծ, պստիկ ուզում էին մատաղ գնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա-դաստա⁹⁰ սարի դռնին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, գլուխ ու դռ զարդարում, սիրտն ուզում էր՝ թե տրաքի, որ իր Նազլուն էստեղ չէր: Բայց **Մուսին**. ջիվան Մուսին՝ ո՛չ Նազլու

85 ջահրա - ճախարակ

86 թութագ - արևելյան երաժշտական գործիք

87 հիստակ - մաքուր

88 Իլահին (պարս.) - ոգեշնչված, խանդավառված, ներշնչված, այստեղ՝ մանավանդ

89 պախրա - եղնիկ

90 դաստա-դաստա - խումբ-խումբ

ուներ, որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տանջվի. մեկ ջահել մեր ուներ, են էլ էսօր էգուց էր ընկել, որ մեկ քիր կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյը էկել՝ շիշակացել⁹¹ էր, չինարի դառել, բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել, թուխ-թուխ ճավերը շարմաղ երեսին հովին անելիս՝ հենց իմանաս հրեշտակ ըլի թևով խփում: Տասնըվեց տարին անց էր կացրել՝ դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէր մտիկ արել: Բազի վախտ մեկ քող կամ սպիտակ լաչակ տեսնելիս դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքերը արտասուները կոխում, ուզում էր սար ու ձոր ընկնի, գլուխն ամնի կորչի, ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բազի վախտ էնպես գիտես, թե նրան վեր ըլին քաշում: Հովը տալիս, ջուրը քչքչալիս, հենց գիտես, թե մեկ աներևույթ ձեն նրան ասում ըլի. «Մնուսի ջան՝ քնի՝ ես աչքդ կկպցնեմ, հերազումդ հետդ կխոսիմ»... Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր՝ թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան: Նա չէր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում:

Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ չէր ուզում, որ իր ընկերների մեկի մազն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավուրդ արել էս նեղությունը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա. էլ վրեն չի՛, ամա չէր իմանում՝ թե պատճառն ինչ ա. կարծում էր՝ թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդու սիրտ վառում, բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում ու սար ու ձոր մարդուս աչքին յա սազ ու քյամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում:

* * *

Աղասին մտածմանց մեջ ընկած տղերքանցը իշարաթ արեց, որ ձիանը հավաքեն, յարադ-ասպար հազիր անեն, որ գիշեր դուս պետք է գնան. չէր ուզում, որ մարդ իմանա, վախում էր՝ թե իրան բռնեն, չթողան: Էն իրիգունը բոլոր սարըցոցը գլխին հավաքեց, նրանց խոսքով արեց, որ կասկած չտանին, հազար բերնով իր շնորհակալությունը էնպես էր ուզում ցույց տա՝ որ նրանք ո՛չ նրա միտքը իմանան, ու թե փախած ըլի, չասեն՝ թե ի՞նչ վատ մարդ էր նա, որ մեկ դարտակ շնորհակալություն էլ նրանց չասեց: Էնքան աղ ու հացըները կերավ, բոլոր ոտի տակ տվեց ու վեր կացավ փախավ: Շատ էին նրան աղաչել ու լալով ասել՝ թե նա նրանց միջումը մնա, իրանք իրանց կերթան, կնյազին կխնդրեն, որ իրանց ուզբաշին, իրանց կառավարիչը նա ըլի, ու ասում էին՝ մենք գիտենք, թե ի՞նչպես հոգի կտանք քեզ, որ արարած աշխարհի իմանա, թե հայի ազգումն էլ սիրտ կա, հայումն էլ ռաշիդ տղամարդին

⁹¹ շիշակացել էր – երկարել, ամել

աստուծու տեղ պաշտիլ գիտեն:

Հենց աղոթարանը կարմրատակեց ու ամպերն սկսեցին քիչ-քիչ գլխնե-
րը սարերիցը բարձրացնիլ, տղերքը ձիանը թամբեցին, յարաղ-ասպար քցե-
ցին, էկան՝ չադրի դռանը կանգնեցին: Աղասու ձին ոտին գլխին էր անում:
Սարերի ծաղիկներն ու ջուրը նրա միսը անկաջովն էին դուս բերել՝ էնքան
չաղացել էր: Ընչանք սարըցիք վեր կկենային, որ իրանց կով ու ոչխար կթեն,
նրանց դոնաղները մնաք բարով ասացին, ձիանոնց գլուխը ծռեցին ու թռան,
աչք էր, որ եղևներիցը մայիլ էր մնացել⁹², սիրտ էր, որ ասում էր իր միջումն՝
երանի՛ նրան, որ էսպես զավակ, էսպես փեսեք կունենա: Սարը բարձրացան
թե չէ՛ Աղասին, որ ման էկած սարերին ու ձորերին, իր տեսած ծաղիկներին
ու աղբրներին, իրան սրբի պես պաշտող անմեղ սարըցոնց օբեքանցը մտիկ
չարեց, աչքերը լցվեց:

5

Մեկ տափարակ դուզ տեղ բաց ա ըլում հանկարծ տեսնողի առաջին մեկ
մեծ դաշտ, չորս կողմը սարերով պատած, աջ ու ձախ սևին տալիս, ու քանի
գնում ա մարդ, ամպ ու դուման քաշվում, պարզում են, հենց իմանում ես, թե
առաջիդ մեկ էսպես քաղաք ա բաց ըլում, որ հազար-հազար կենող միջումն
ունի, ու ցրտի, յա շոքի ձեռից բեզարած՝ ուզում ես որ շտապիս, գնաս մեկ
աստվածասերի դռան վեր գաս, դինջանաս, էլ եղ ճամփեդ բռնես, գնաս: Մեկ
տեղից ահագին բերդի պարիսպն ա քեզ խաբում, մեկ տեղից զարմանալի
եկեղեցյաց գմբեթը ու մեծությունը, մյուս տեղից բարձր մինարեթքը⁹³, քոշք
ու սարայի⁹⁴ գլխերը: Մտքումդ ասում ես՝ թե էս տեսածդ մեկ մեծ, զորեղ
թագավորի թախտ պետք է ըլի: Էս տեղ ոսկին ու արծաթն աղբի հետ պետք
է խառը ընկած ըլի, էստեղ օրը հարիիր քարվան ներս մտնի, հարիիր դուս
գա: Հենց իմանում ես՝ թե ցերեկը թոզն ու դումանն ա աչքդ բռնում, գիշերը՝
մութն ու խավարն ա քեզ խաբում, որ մարդ, անասուն չես տեսնում, հենց
ջամդաքակեր ագռավներն են աչքերիդ սևին տալիս: Մարդ չի կա մոտիդ,
որ հարցնես, գիր չես կարթացել, որ իմանաս, մտքիդ հետ ընկած, տեսածդ՝
հրաշք կարծելով, յա աչքակապություն, որ հանկարծ գլուխդ չես բարձրաց-
նում, ամիս, սիրելի իմ հայազգի՝ ջանդ դող ա ընկընում, կոներդ թուլանում:
Հենց իմանում ես՝ թե մեկ հարամի հենց էն սհաթին ա մտել ու բոլոր կենող-
ներին յա սուրը քաշել, յա գերի արել, ինքն էլ փախել: Ուզում ես, որ աչքդ
խփես, եղ դառնաս: Ա՛խ՝ չէ՛, չէ՛, եղ մի՛ դառնալ, էստեղանց ծուխը հազար տա-

92 մայիլ մնալ – հիանալ

93 մինարեթ – մզկիթի մտո՝ աշտարակ

94 քոշկ ու սարայ – ասպարանք ու տուն

րի ավելի ա, որ կարվել ա, կանց, մի՛ վախենալ, անշունչ քարերն ու եկեղեցիքը մարդակեր չեն: Աչքդ բաց արա, սիրտդ քեզ հավաքի՛ր ու գլխիդ վայ տուր: Էս սրբատաշ տաճարները, էս ահագին բերդը, էս քարերը քեզ կասեն՝ թե սա է գոռոզն Անի, քո թագավորների **հզոր** մայրաքաղաքը, որ տակրվեր էլավ, խալխը ցրվեցին, փախան, որը Ղրիմ, որը Պոլշա⁹⁵: Էս անշունչ քարերը մնացին ցից-ցից, հազար եկեղեցուցը հինգը մնացին շեն: Տաճարք, ապարանք, գանձ, հարըստություն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ հայոց ազգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էսօր էլ երկրի ձենը գալիս ա: Գող, ավազակ են միջումը բուն դնում:

Հանգստարանի ձեն էր գալիս, որ մեր ճամփորթը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիճ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես չոլյաբանի տեղը՝ սիրտ անի, մտնի կարելի է, թե մեր բեզարած ճամփորթքն էստեղ չէին հասել, թե գիշերվան լիսնյակի լիսը էս տաճարների, բրջերի գլուխը ու իրանց տգիտությունը նրանց չէին խաբել, էս տարտարոսը քցել: Անու քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ո՛ր մնա՝ իմանային, թե նրա խարաբեքը դեռ աշխարհումը կան: Հեռովանց որ ցից-ցից տների գլուխը չտեսան, ոսի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողը էլ եդ մտել: Ղորդ ա՛՝ աքլորի ձենը չէր գալիս, ամա սարերի չորանի ձենը լսելով էլ մտիկ չարին, գո՛ւ քաշեցին ու, քու դուռմանի գլխին չի գա՛ որ չմտան էս լուռ, տխուր պարսպների մեջը, հենց իմացան, թե մեկ մեռլատուն կամ գերեզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփլթոցը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա «Տըղերք՝ չար սատանի թուրը գլխներիս խաղում ա». ձեն տվեց քաջն Աղասի, «Տղամարդությունն էսպես տեղը մալում կանի»⁹⁶ յարաղ-ասպար հագրեցեք, ձիանոնցը դինջացրեք, որ թե աստված տա՛ մինչև առավոտը գլխըներս վրըներս ըլի, տեսնինք՝ թե էս ո՞ր գեղյարգյալմագն⁹⁷ ընկանք: Նամարդությունը էլ ձեռք չի տալ. ձիանները ջրեցեք, քաշեցեք մեկ պատի տակ, ես մեկ շունս առնիմ, յավաշ-յավաշ մեկ աչք ածեմ, տեսնեմ՝ թե տեղըներս ոռահաթ ա, թե էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք»:

Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը, որ չանի, անկաջ չարեց, թվանքն ուսին դրեց, փշտորերը⁹⁸ հագրեց, սուրբ Մարքսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիժ կըլի էս տղամարդը, որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Աղասին իր գլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը չէր հեռացնում: Մեկ հոտ առնելիս, յա շփրլթու⁹⁹ իմանալիս՝ կանգնում էր, եղի ոտների մինն էլ ցցում, երկար վախտ անկաջ դնում, հետո երըմիշ ըլում:

95 Պոլշա - Լեհաստան

96 մալում անել - հայտնի դարձնել

97 գեղյարգյալմագ - գնալու և չվերադառնալու տեղ

98 փշտորեր - ատրճանակներ (հին ձևի)

99 շփրլթու - շուն

Հենց մի քիչ հեռացան թե չէ՝ մեկ եկեղեցու դռնից կրակի լիսն ընկավ Աղասու աչքը. արհմն աչքն առած՝ էլ միտք չարեց, թե էսպես տեղը գողից, հարամուց ավելի ուրիշ օբմին չի ըլիլ, թուշ կրակի վրա գնաց: Աստված հեռու տանի՝ ինչ նա տեսավ, տասը քուրդ եկեղեցու մեջտեղը կրակ էին արել, չորս կողմը նստել՝ խորոված էին անում, շամփըրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում ու աչքները օյաղ որսկանի շան պես յա դուռը քցում, յա պուճախը: Հարամին ինչքան գազան էլ ըլի, շատ անգամ իր շվաքիցն էլ կվախենա: Ընչանք նրանք կրակի մոտիցը ձեռները աչքներին կոխեին ու դռան դարալթուն կտեսնեին, Աղասին յավաշ-յավաշ ներս մտավ, ծանր դեմքով առանց բարով տալու՝ կրակին մոտեցավ ու ձեռը մեկնեց, որ մեկ խորովածի շամփուր էլ ինքը քաշի: Նրա դեղնած մեռելի պատկերը, նրա անահ շարժմունքն ու էնպես անժամանակ վախտը ներս գալը որ չտեսան քրդերը, հենց իմացան, թե նա էն աշխարքիցն է վեր եկել. լեզվները չորացան, ձեռները թուլացավ: Աղասին աչքը խոժոռած՝ մեկ դես քցեց, մեկ դեն, քրդերեն էլ չգիտեր, որ մեկ բառ էլա խոսի... Մեկ շամփուր խորովածի՝ որը կերավ, որն էլ եղ կրակը քցեց, տաճարի հիանալի շինվածքին ու գեղեցկությանը մտիկ արեց ու գլուխը ժած տվեց:

Քրդերը փետացած մնացել էին նստած, աչքը որ հանկարծ նրանց վրա չխոժոռեց, ամեն մեկը տեղն ու տեղը ուզեցավ, որ հալչի: Էնքան էսպես նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ստի շփլթուն իմացավ, ու շունը ուրախ-ուրախ ներս ընկավ, ոտներով փաթաթվեցավ: Հենց շունը տեսան հարամիքը թե չէ, աչքրների փառը վեր ընկավ, ամեն մարդ թրին, վրա վազեց, որ նրան փառչալամիշ անի, առաջի թուրը վրա բերողի գլուխը կես էլավ, փշտովների երկուսն էլ իրանց ֆորսը ձարեցին, ու ղամեն ձեռն առած՝ որ գոռաց ո՛չ «Տղերք՝ ձեր արևին դուրբան, աստված մեր կողմն ա, դուռը կտրեցեք, որ սրանց մատաղն էս գիշեր անենք»:

Հայի լեզուն որ բաց չէլավ, հենց բռնես պատերը լեզու առան

«Աման, ձեր էկած հողին դուրբան, ձար ունիք տեսեք, մեզ ազատեցեք, տնով տեղով ձեզ եսիր կդառնանք»: Տասը տասնըհինգ քրդստանցի հայ էլ, որ էս կողմից, էն կողմից գլուխ չի բարձրացրին ու քրդերի մնացած թրերն ու մզրախները ձեռք առան, քրդերի աստղը թեքվեցավ, ութը կոտորվել էին, երկուսը մնացել յարալու ընկած, սրանց էլ կապեցին մեկ ձիու բիրի¹⁰⁰ վրա, ու աչքդ բարին տեսնի, ոչինչ սհաթի մարդի քաջությունը էն բարերարությունը չի արել, ինչպես հիմիկ: Աղչիկ ասես, տղա, հարսը, երեխա, ծծկեր՝ հագար չվանով կապած՝ տուն էին արել, Ղարսա գեղերիցը եսիր բերել, որ տա-

100 բիր – ծայրը երկաթ հագցրած ցից, որը խրում են գետնի մեջ և նրանից կապում անասուններին

նին՝ յա սարդարին փեշքաշ¹⁰¹ անեն, յա Ալլալիսա ծախեն: Ո՞ւմ էսպես սհաթին մարդ կյանք տա, որ նրա առաջին ծունր չդնեն, երկրպագություն¹⁰² չանեն: Բայց հսկայն Աղասի ինքն էր ընկնում սրանց ճտովը, ինքը նրանց կապը եղանում, ինքը երեխին ջոկ, մորը ջոկ սիրում, գուրգուրում: Ոչինչ գիշեր էն լիսը, էն կյանքը չի տեսել, չի քաշել, ինչպես էս: Ազատվողք թե ազատողք իրար տեսնելիս, հենց իմանում էին՝ թե երկնքումն են ու ո՛չ երկրում:

Փոքր-ինչ որ դինջացան, աչքդ բարին տեսնի: Քրդերի շորերն, ասպարն, ձի, ռախտը¹⁰³ ու խուրջինները որ բաց չարին, հազար արնի գին կար միջընտրումը, ամեն մեկին վրա հարիր թումանի¹⁰⁴ զինքս, արծաթ ու ոսկի, թող նաղդ փողը: Աղասին ո՛չ մեկին էլա մտիկ չարեց, դրկեց ձիանը բերել տվեց, ներս քաշեց ու քրդստանցի հայերին հարցրեց, որ իրան միամըտեցնեն՝ թե էն գիշերը կարող են էնտեղ ռհաթ մնալ՝ թե ոչ:

«Աղա՛ գլխուդ, արևուդ դուրբան վալլախա¹⁰⁵ չընք գինա, թե էս շան լաջերիցն էլ կան, թե չէ, ամա օյաղություն աղեկ է: Սրանց չանգիցը¹⁰⁶ շունը չի խըլսի¹⁰⁷, մարդն իմալ խլսի: Մգա աստծուն փառք՝ խազար¹⁰⁸ էնպես ջանավար¹⁰⁹ մեր առաջը գան, զենոնց խերն անիծեմ. մեկ թուր տուր մեր ձեռը, մենք գինանք՝ թե իմալ քո ճակատը պարզ կենենք: Մեր ամեն մեկը սուրբ Կարապետ գինա, էտոնց տասնին խավի պես կծալի, տակը կքաշի: Դու դարդ մի արա, ռհաթ պարկի, մեր երեսն ոտացդ հողն ըլի. էտոնց քոքը կտրվի. քանց շուն շատ են, քանց գել՝ առավել: Թե մեզ կխարցնես, մենք էմալ խեյրաթ կտեսնինք¹¹⁰, որ մեր կես պարկի, կես դարավուլ քաշի. էս ձորեր խանա լիքն են»:

Հենց էս մասլըհաթին¹¹¹ էին, մեկ էլ էն տեսան, որ ձիավորի ոտի ձեն ա գալիս: Արիասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պետք է ըլին, ական թոթափել երեխա, օղլուշաղ դրաղ քաշեց, հազար անգամ ձեռն էստուր բերնին դրեց, որ ձեն չհանեն, երկու քրդին էլ բերան, ձեռ, ոտք դիա դայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրդստանցու թուրը հանած վրըները կաղնացրուց, մյուս քրդստանցոցը կրակի չորս կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքն իր ռաշիդ տղերքանցովը եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, թուրները հանած՝ պատնըդուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

Լոլո ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր եկան, բալուլ

101 փեշքաշ – նվեր

102 երկրպագություն – այստեղ՝ հարգանք մատուցել, գլուխ խոնարհել

103 ռախտ (պարսկ.) – տնային սպասք, կահ-կարասի, իրեղեն

104 թուման – տասը ռուբլու գումար

105 վալլախա – իսկ որ, ճիշտ որ

106 չանգ – ճանկ

107 խլսել – դուրս պրծնել

108 խազար – հազար

109 ջանավար – գազան, փոխաբերական՝ շատ խոշոր, երկյուղալի մարդ

110 մենք էմալ խեյրաթ կտեսնինք – մենք այնպես ենք հարմար գտնում

111 մասլըհաթ – գրույց, այստեղ՝ խոսք

տվին մեկ երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Հայի երեխեքանց ու կնանոնց սուգ ու շիվանի ձենը՝ որ ժամը չէր ընկնում, պատերն էլ սուգ էին անում, բայց խեղճերը չէին իմանում՝ թե ինչ բարի հրեշտակ ա աստված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուռ¹¹² արած՝ որ դալմադալ անելով ներս չընկան, էլ չիմացան, թե մարդ ա, որ իրանց գլուխը կոտրում ա, դև կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մզրախի, յա դալխանի¹¹³ վախտ չէր: Քրդստանցի հայերը մաջալ¹¹⁴ էլ չտվին աջամի հայերին. շատին հենց կրակի շամփուրն կամ թերերեցն¹¹⁵ էին բերանը կոխում, գլխին, դռշին, քարով, փետով ծեծում, որ շուտ չմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր, որ էս կատաղությանը չափ դրեց, սպանածներին դուս ածել տվեց ու որը սաղ էին, յա յարալու՝ ձեռ ու ոտք կապել տվեց ու դրաղ քաշիլ տվեց:

«Աղա՛ մեր տուն քագող¹¹⁶ էսոնք էն, էսոնց խոր տունը քագվի, էսոնք մեր ճիժը ու մանչ խտտացրին¹¹⁷. թորկ¹¹⁸, թորկ էսոնց սատանի կեր անենք, էսոնց խոր գաղտը գյոռբեգյոռ ըլի»:

Թո՛ղ կարթացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ինչ գիշեր կըլեր էս ջրատար եսրների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ իրանց մահն էին տեսել, իրանց մահին էին սպասում: Թե ինչ սրտով նրանք աղոթք կանեն, ինչ հոգով իրար կնայեն ու աստծուն փառք կտային: Հենց էն կոտորելու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դռան երկու քրդի մնին էլ սպանել, մյուսը փախցրել ու խեղճ հայի երեխեքանց աչքերի ու ձեռների կապը իրան ձեռովը եղ արել, իրան ուսին ներս տարել: Ջարմացած, մահի դուռը գնացած ու եղ եկած հայերը, որ աչքները բաց չարին, իրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասուներով վվանան, բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե աստծուն փառք տան: Աղասու սիրտը վկայում էր, թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա, բոլորին էլ խնդրեց, որ չոքին՝ աղոթք անեն, նրանց բախտիցը եսրների միջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ. սրանք սկսեցին առավոտյան ժամը, ու Անի քաղաքը հազար տարուց ավելի որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթքի ձեն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ, թե իրանք՝ երևելի շքեղ թագավորագունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում, որ հայ ազգը էլ չհավատա, թե իրան աստված էնպես ա անիծել, որ էլ մարդ չի կարող նրա միջումը կենա: Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ երկինքը փուլ եկավ. քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել զարմացած թե էն ինչ անձոռնի ասություն¹¹⁹ պետք է

112 գյուռ – շատ, գյուռ արած – շատվորով

113 դալխան – վահան

114 մաջալ – միջոց

115 թերերեց – կիսաայրած փայտ

116 քագել – քանդել

117 խտտացնել – հատեցնել, վերջացնել

118 թորկ – թող

119 ասություն – խոսք, ասվածք

ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտներում հաստատ տպավորել էին:

Առավոտը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած: Չէր իմանում՝ աչքին հավատա, թե ո՛չ. եկեղեցի, պարիսպ, բերթ, մինարեք էնքան նոր, էնքան պայծառաշեն ու անբնակ: Կարթալ չէր գիտում, որ միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի կանչեց ու պատմությունն բացավ, խելքը գլխիցը թռավ:

«Վայ իմ օրին, արևին, մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել, էսպես մեծություն ու հմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա մնացել», ասեց հսկայն լալով: «Չէ՛, տեր հայր՝ մեզ աստված ա բերել էստեղ, աստված մեր թրին, մեր կռան դվաթ տվեց, որ մեկ գիշեր էսքան բաներ արինք. էն աստվածն էլ էնքան կարողություն ունի, որ մեզ միշտ հաջողի, հարամություն հո չենք անում, որ նա բարկանա, հարամու ոտն ենք կտրում, աստուծո ստեղծածը ազատում: Մնանք էս սուրբ հողումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք գողի, ավազակի ոտքից: Հարբրիցը ավել ենք հիմիկ. ինչ ձեռք ենք քցել՝ ձեզ ըլի: Մնանք էստեղ, յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագավորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ եղ պայծառացնենք: Տուն կա, ջուրը բոլ, հանդը, դաշտը մեծ, մեկի տեղակ հինգ զարմանալի եկեղեցիք, քարի տակիցը ռզղ կհանեն, ձեզ կպահեն»:

Բայց թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի հայերին. կռվում դորդ ա, ամեն մեկ-մեկ աժդահա, բայց ինչ գրումը գրած ա՝ նրա շլինքը տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ապիլ: Մեռնիս էլ՝ նա իր ասածը կանի, էնքան կողքը հաստ¹²⁰ ա:

«Իմամ կեղնի, անիծած խողում վո՛վ կմնա: Հայսմավուրքըն¹²¹ սուտ իմամ կխոսի: Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալլախա էս չղում կեցող հմլա մեկն էլա չեղնի, չեղնի: Խազար տարի խա ասա, խա գլխուդ ի քարին զարկի: Մենք չընք կենա, չընք գինա, ի՞նչ կասես՝ ասա՛: Մենք մեր խողը չենք թողա»:

«Չեք թողալ, աստված ձեզ հետ. մեր աստղը մեկ անգամ ծովել ա, մարդն ինքը իր գլուխը որ թրի տակը դնի, էլ ո՛ւմ բանն ա կտրվել նրան քոմակ անի: Էսպես արինք որ մեր տունը քանդվեց՝ է՛: Գնացեք, աստված բարի ծանապարհ տա ու ձեր սիրտը մեկ լիս քցի, որ ձեր խերն ու շառը իմանաք: Ես իմ տղերքանցովն էստեղանց էլ դուս գալու չեմ: Թե ձեզանից էլ ուզող կըլի, որ ինձ հետ միանա, իմ ախպերն ա, իմ աչքի լիսը: Մեկ թիքա ունենամ, կեսը նրան կտամ, ինձ համար աշխարքն յա ըլի, յա չըլի», ասեց ու հրամայեց, որ ինչ ճարել են՝ հավասար ձոթ անեն, ինքը մատն էլա մի բանի վրա չդրեց, բայց թուր ու ասպաք հրամայեց, որ վերցնեն, բոլոր ընկերներին մեկ-մեկ ձեռք քրդի շոր հագրեց, որ շուտով չճանաչեն, ամեն մեկին մեկ ձի էլ բաշխեց: Էս որ տե-

¹²⁰ կողքը հաստ – համառ

¹²¹ հայսմավուրք – եկեղեցական գիրք

Էլ ընկեր շինի, նրանց էլ գլխին հավաքեց, սրբություն առավ ու մյուսներին լալով խելիմ տեղ էլ տարավ, ճամփու քցեց ու ինքը իր ընկերտանցովը եղ դառավ. փոքր հաց կերան, պարիսպ եկեղեցի բոլորին ման էկան ու հարավային քարափի բուրջը¹²² իստակել տվեց. մեկ երկու հոգի Շորագյալ ուղարկեց, որ գնան հաց առնեն, ու ինքը սիրտն ու թոքն էրված պատանին ընկավ քաղաքի ամեն ճամփեն ու ամեն քունջն ու պուճախն աչքի տակ առավ, տեղի դայիմությունը ու վտանգավոր կողմը լավ վարավորդ արեց ու բեզարած, ջարդված էլ եղ վեր էլավ, ձորիցը դուս էկավ, դրաղ քաշվեց, մեկ բրջի վրա նստեց: Արփաչային ու արեգակի մտնելուն նայեց, աղլուխը ձեռն առավ ու էս բայաթին ասեց.

*Ա՛խ վաթան¹²³, վաթան՝ քու հողին դուրբան,
Քո ծխին դուրբան, քու ջրին դուրբան.
Է՛ս փառքն ունեիր, է՛ս պարիվն առաջ,
Որ հմիկ ավերվել, մնացել ես անջան:*

*Ո՛ւր ձեր ցերերը, թագավորները,
Ձեր պահողները, ձեր իշխանները,
Ընչի՞ մեզ թողին իրանց որբերը
Ու ձեռք վերցրին, թողին էս քարերը:*

*Էն ի՛նչ շունչ կրլի որ էս նոր հոգին
Փշի, վերկացնի քնից մեր ազգին,
Էն ի՛նչ ձեռք կրլի, որ մեր աշխարքին,
Էլ եղ սիրտ քա ու կանգնացնի կրկին:*

Արեգակն սկսել էր, որ մեր մտնի, մութն էն ա՛ գետինը առավ:

Էսպես նստած սուգ էր անում մեր տարագիր¹²⁴ Աղասին ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սևացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՞ թարաքյամա, քուրդ Ղարսա դգիցը հազարից ավելի քյուլֆաթ, մալ, իլխի¹²⁵ ոչխար առաջ էին արել ու վեր հատելով սարիցը ձորն արին, որ տանին Երևան, յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հետ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաց չէր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր, մեկ ջահել աղա կամ աղջիկ գավակն էր առել, ձեռն ու ոտ հազրել, որ էն գիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան

122 բուրջ – 1 բուրգ, 2 պարիսպների մեջ պաշտպանական նշանակություն ունեցող աշտարակ

123 վաթան – հայրենիք

124 տարագիր – վտարանդի, պանդուխտ

125 իլխի – ձիերի երամակ, խոզերի բոլուկ

անի: Հենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արեց, որ տեղըներիցը չշարժին. ինքն էլ քարափնըվեր կուզը-կուզ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին չտեսնի, իր պատրաստությունը չանի: Էնքան կացան՝ որ թշնամիքն էկան, գետի դրաղին վեր էկան. թորները, երեսները լվացին, նամագները արին ու իրանց Սադայելի նոքարներին հրամայեցին, որ ինչ բեզարած հալ-նոր պառավ մարդ ու կին կա՝ աչք ու ձեռք կապեն, բերեն իրանց առաջին չոքացնեն կարգով, որ իրիզնահացն ուտեն պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մուռտառ¹²⁶ սրտին մատաղ անեն:

Էլ չթողին էլ, որ հեր ու որդի յա մեր ու աղջիկ իրանց եղին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, մի օրհնեն, իրար մի փարվին. թրի ոռքով վեր հատելով հրամանը կատարեցին ու բերին ողորմելիքը իրար մոտ չոքացրին:

Աստված ոչ շիանց տա, ինչ նրանց քոռփա¹²⁷ էրեխեքն անում էին. ջուրն էին ուզում ընկնիլ. քարերը պոկում գլխերն էին տալիս, բողազները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորը մոր երեսը, յա ձեռը համբուրեն. բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետնին խփում, հենց էն սիսթը հոգին հետը յա դուս էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մընում վեր ընկած, գետնին կպած:

Ընչանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթեին, կքերթեին, ու կրակը չաղ կըլեր, սար ու ձոր մութն առավ, մեր քաջ հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, իրար եղին բարովն ասացին, ձիանները թամբած մեկին պահ տվին ու իրանք աստուծո անունը տվին, ճամփու ընկան, ամա էնպես ճամփով, էնպես տեղով, որ դուշը չէր իմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպես պետք է գային, որ բոլոր մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սաղ բռնածը եսիր անեին ու որքան կարելին ա՝ հայերին արձակեին, որ քոմակ անեն իրանց, թուր ու թվանք տային, չունքի ամեն մեկը ամեն երազիցն էլ ջուխտ-ջուխտ ունեին: Էսպես բոլորը քսանչորս մարդ պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գային: Լսողը չի զարմանա՝ թե ինչպես կարելի ա. քաջությունն սրտիցն ա կախված, մեկ էլ որ ինչ կուզե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս՝ էն էլ գիշերը, ինչ ա իմանում դիմացի կովորդի շատությունը ու քջությունը:

Հենց էն սուփրի ու խորովածի չաղ ժամանակը, էն վախտը՝ որ ամեն մարդ յարադ-ասպար վեր քցած՝ իր ֆորսի եղևիցն էր ընկել, որ նրան ձեռք քցի, թվանքների տրաքիլը, տասնհինգ քսան հարամու հոգին տալը, ձիանոց խառնվիլը ու հարամու փախնիլը մեկ էլավ: Աղասին իր ընկերների կեսը վրեն՝ ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը հարիրից ավելի հայ բաց արած՝

քամակներին քցած՝ ձորի եղևը: Մեկ քսան երեսուն մարդ էլ վրա թռան,

¹²⁶ մուռտառ – պիղծ, անմաքուր, կեղտոտ

¹²⁷ քոռփա, քոռփա – մատղաշ, ջահել, փոքրիկ

էն խեղճ չոքածների աչք ու ձեռներ եղ արին, ու էս հալևոր ածղրհեքը՝ որ կովումն էր մագները սիպտրկել, թուր որ չտեսան ձեռներին, ասլան դառան, որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու եղևիցը էն կարկուտն անցեցին թշնամու գլխին, որ աստված ոչ շհանց տա: Ղարսցի հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած. ինչտեղ փշտով, թվանք էր տրաքում, յա թուր խագում, առանց դռշի ու գլխի չէր անց կենում: Մենակ Նաղի-խանը ու Օքյուզ աղեն՝ ինչպես որ էլավ, գլխրները թափեցին, ձիանները ձեռք քցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան: Մնացածը՝ ինչ կոտորվել էին կոտորվել, ինչ չէ, մնացել էր ձորի միջումն՝ ոչխարի պես չոպանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեքը¹²⁸ բացվեց ու աչքդ բարին տեսնի, տասից ավելի դուղ¹²⁹ մենակ Աղասին էր ցրել ու փոր վեր ածել: Լսողը կարելի ա զարմանա, թե ինչպես էսքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացավ: Էնդուր համար, որ դզլբաշը էս միջումը Ղարսա վրա կռիվ էր դուս գնացել ու ասածս քսան ու մեկ թվին էր, որ սար ու ձոր, մանավանդ Անի՝ հարամի ու յաղի¹³⁰ էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ ամեն խղճի ու տառապելու ռաստ գա: Հինգ հարուր հոգուցը վաթսուն հոգի չէր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ ասպար: Ձիուն, շորին, ասպարին թիվ ու համար չկար, լեզու պետք է ըլի, որ պատմի էն փարվիլը, էն ուրախության արտասուքը, որ էս օր Անի տեսավ: Ղարսցի հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին, թե դորդ թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ եղ իրանց աշխարհը պետք է գնային՝ էնքան շշկլել էին, որ չէին էլա միտք անում, որ մեկ հարցնեն, թե ո՞վ էր նրան ազատողը: Գեջդանգեջ՝ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարոցով դիպավ, հենց կարծեցին, թե թշնամի են, թվանք վեր առան, բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ որ առաջ չգնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա պարթև բոյի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: Էլ էնքան նրանց փարվելուն ու օրհնելուն չմտիկ արեց, երբ իմացավ, թե Հասան-խանը դռնշունով Ղարսից եղ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան) շուտ ական թոթափել մեկ երկու ձիավոր Գյումրի դրկեց, մյուսներին հրաման արեց՝ որ էլ ժամանակ չկորցնեն, օղլուշաղն տանին բերդումը յա ձորումը ամրացնեն, մալն ու ոչխարը ձորը դուս քշեն, Շորագյալու հանդը տանին, ու ինքը ինչքան թվանք, թուր բռնող տղամարդիկ կային գլխին հավաքեց ու սարնըդուս¹³¹ վեր էլավ: Տասը, տասնրիինգ տարեկան տղերքն էլ ասլան էին դառել, ուզում էին

128 ծեք – ծագ, արևածագ

129 դուղ – ուղեղ

130 յաղի (յաղմա) – ավազակ, թալանչի

131 սարնըդուս – դեպի սարի գլուխը

իրանց արընի ջիգրը հանեն¹³²: Գերի արած թուրք ու քրդերիցն էլ յարադ ասպար եդ արին, իրար կապեցին ու բերդը տարան: Աղասին չէր էլել, դարսըցիք ուզում էին սպանեն յա ջուրն անեն:

Հուլիսի 23-ին 1821-ին էր, որ հայոց երևելի հին քաղաքն Անի երեք հարրերից ավելի կտրիճ գորք, թողունք ջահել տղերքը, գրահավորված, զարդարված աչքը բաց տեսավ, որ մտան. որ մտան ոչ իրանց որբ մայրաքաղաքը, աչքըները ծով դարձավ, մեկ սհաթ քիմի¹³³ տաճարի միջումն ընկել երեսի վրա գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց գլուխը պահելու ժամանակ էր... Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտըներումն ունին, եղո ասեն, եղո անեն, ու գորքը կես արեց. կեսը տվեց Կարոյի ձեռքը, որ էս կովըներումն եփվել, հասել էր, կեսը՝ ինքը ձեռի տակն առավ, ամեն մարդ ինչ ուտելու էր՝ ջերը դրեց, երեսնաչափ մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց, ինքը բերդումը դայիմացավ, Կարոն Արևմտյան ձորումը, Մուսեն օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը բարութ¹³⁴, գյուլեն էլ լավ վախտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իրար միջում, որ թե Հասան-խանը ձորը մտնի, էնքան թողան, որ բոլոր դոշունի ոռքը կտրվի, եղո շենլիկ անեն, թե թուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, եղո կեսը ձորի մեկ կողմիցը, կեսը մյուսիցը կովի չաղ ժամանակը վրա տան, որ էնպես շշկլացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գյուման¹³⁵ էլ ուրիշ ճար չգտնին, ու թե աստված էս հաջողությունը կտար, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ դայիմ տեղ ու ձիանը դուս բերեր իր մարդկերանցովը, որ բալքի թե հնար լինի, բոլորին էլ ջարդեն:

Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր տեղը քթավ. ճաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շորը չէր գետինն էրում, ինչքան քաջ հայերի արինը իրանց սիրտն ու դամարները¹³⁶, որ իրանց ազգի իշխանաց, թագավորաց հողի վրա արին թափիլն ու քաջությամբ մեռնիլն էլ իրանց համար անմահություն էին համարում: Արեգակը երկնքի միջիցը երկու գագաչափ թեքվել էր, որ բերդիցը մեկ թոզ տեսան, քիչ-քիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուզը¹³⁷ կոխեց: Ձորիցն էլ էին տեսել ու իրանց տեղը անսասել: Դամար էր՝ որ ուզում էր տրաքի, սիրտ էր՝ որ ուզում էր պատռի. շատն ուզում էին բերդ ու ձոր թողան՝ մեյդան¹³⁸ դուս գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմությունիցը էնպես էր երևում, որ թշնամին

132 ջիգրը հանել – վրեժը հանել

133 քիմի – մոտավորապես

134 բարութ – վառող

135 գյուման – հույս

136 դամար – երակ

137 դուզը, դեզ, դեժ (պարս.) – բերդ, միջնաբերդ

138 մեյդան – հրապարակ

բանից խաբար չի, ու հենց էնդուր համար ա էնպես ոտն առել, որ գան էն-դեղ մի քիչ դինջանան, ու հետո իրիկնահովին ճամփու ընկնին: Հետըները ո՛չ թոփ էր երևում, ո՛չ ջաբարխանա¹³⁹. հենց սուբահ¹⁴⁰ ձիավորներն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք¹⁴¹ տան՝ թե Ղարս առան քանդեցին, բոլոր գեղարենքն էլ քոչացրել, թրի առաջ են արել, բերում են: Էնպես մարդաշատ երկրները քանդող Հասան-խանն էլ ինչ կասկած կտաներ, թե մեկ խաբա-բա տեղում, ուր չորաններն էին անց կենում, ակռավները բուն դնում, գլխին փորձանք պետք է գար:

Թող ու դումանի տուտը քաղաքը բռնեց, խաբաբա պարիսպն ու բրջերն էլ՝ հենց գիտես իրանց քանդողներին տեսնելով, աչքըները խփում էին, չէին ուզում թամաշ անել: Աստուծո աչքը որ քաղցր լինի՝ մատաղի գառը իրան ոտովը կգա դուռդ՝ ասած ա: Հենց էս օրինակին բանը պատահեցավ, քաղա-քը մտնիլն ու Հասան-խանի ձիուց վեր գալը, չադիր խփելը մեկ էլավ. դռը-բաշի սովորությունն ա, ձիուց վեր էկավ թե չէ, թվանք, ասպար, յափնջի կքցի թամբի դաշը¹⁴², ձիանը ման ածել կտա, չորս հինգը գյադի մեկի ձեռք տված, ինքը թե նամազի վախտ ա, նամազը կանի, թե հացի՝ դայլանը¹⁴³ կքաշի, ու հացի կնստի ծալապատակ: Էս անգամ երկուսի վախտն էլ էր, ճամփից էկած ջարդված, քսանը մեկ տեղ, հարիրը մեկել, յափունջին փռեցին կոլոլ քարը-ները ու սանդրերը ծոցըներիցը, թրերը բնիցը հանեցին, առաջներին դրին, ու հենց իմանաս սև-սև հոգիք են, լեզու բերան փակած բարձր ու ցած անում, երեսները դնում քարի, թրի վրա փոքր ժամանակ մնում գետնին կպած, էլ եդ գլխները վեր քաշում, էլ եդ երեսի վրա ընկնում, գդակը գլխըներին, եդո բարձրանում, կիսով չափ գլխները կախ քցում, աղոթքները մունջ քթների առաջին էնպես ասում, որ իրանց անկաջն էլ չէր իմանում, եդո ձեռները ծըն-կերի վրա դնում, քարին, թրին կռացած մտիկ տալիս, էլ եդ չոքում, գլխըները գետնին կպցնում: Մահմեդականին նամազ անելիս, որ գլուխը կտրես՝ ամեն մարդ էլ գիտի, որ երեսը թեքիլ չի. էնքան իր աղոթքի զորությունն զգում ա, բայց մի բառ էլա չի հասկանում, չունքի բոլոր աղոթքները արաբերեն ա:

Հենց առաջին չոքելումը ուզեցան մեր տղերքը, որ վրա տան, բայց քաջն Աղասի մատը բարձրացրեց, որ տեղըներիցը չեռան: Թուրքերն ուզում էին իրանց կտրատեն, որ իրանց հավատակցի հավարին չէին կարում հասնիլ: Մեկ երկուսի փորը տեղն ու տեղ վեր ածեցին, որ էս բանը վարավուրդ արին, մյուսներն էլ շուն դառան, ձենըները փորըները քցեցին: Աղասին դավաշի մի-

139 ջաբարխանա (պարսկ.) - զինանոց, այստեղ՝ զինամթերք

140 սուբահ - լոկ, միայն

141 ավետիք - ուրախ լուր

142 դաշ - թամբի դուրս ցցված փայտամաս

143 դայլան. նարգիլե - թունդ ծխախոտ՝ ծխելու հատուկ սարքով, որի մեջ ծուխը խողովակով նախ անցնում է ջրի մեջ և այնտեղից դուրս գալով՝ երկար ծխափողով անցնում է ծխողի բերանը

ջում մեծացած՝ գիտեր լավ, որ նամազը ընչանք կես չըլի, վախտը չի: Ձորի տղերքն էլ տեսնելով, որ թվանքի ձենը չէկավ, իմացան, որ գելը ինքն իրան ա ականաթի¹⁴⁴ մեջն ընկել, էրերը թողին ու քարափե-քարափ էկան՝ քաղաքին մոտացան: Շատը դժբաշի նոքարների աչքըներովն էլ ընկան, ամա ինչ կարծիք կտանեին, իրանց մարդիքն էին կարծում, որ էնպես վախտին ֆորսի են ման գալիս, որ բերեն, խաներին, բեկերին փեշքաշ անեն, խալաթ առնին: Նրանց շարժումնքը բերդըցիքն էլ էին տեսել ու ջանները դող ընկել. էլ վախտ կորցնել չէր հարկավոր, թե որ իմացել էին թշնամիքը, բանը խարաբ կլեր: Հեռավանց էլ Երևանու կողմիցը մեկ երկու ձիավոր ձիանոնց անկաջը մտած, թողին փափախին անելով գալիս էին. թշնամին նամազ էր անում, ինչ մտիկ կտար, թե աշխարք էլ փուլ գար: Հենց մեկ էլ ձեռքները անկաջներին դրին չոքեցին, ու գետնին կպան, թվանքները բերդիցը ճռռացին, սար ու ձոր թնդացին, եկեղեցիքը գլուխ բարձրացրին. ձիանքը թոգ ու ղանթարղա կտրեցին, երկու հազարից ավելի յափունջի, թուր, թվանք գետնի վրա մնացին, ու դժբաշի շատը անգղակ, բոբիկ՝ ընկավ ձորնըվեր, չունքի հրաշքից, յա քաչքից¹⁴⁵ ավելի ոչինչ չէին կարծում. դոչաղ հայի տղերքը քար ու ձոր բռնած՝ էլ էնքան թվանքին չէին գոռ տալիս, որքան թրին ու ղամին: Գազան Հասան-խանի լավ աջալն¹⁴⁶ էկել հասել էր, ամա նրա բախտն էր, որ էն Երևանից էկած ձիավորները հենց էս սիսթին ձորաբաշը հասան. մինչև փիաղա¹⁴⁷ հայի տղերքը նրանց կհասնեին. սրանք ներքև էկան, Հասան-խանին ձիու վրա դրին ու թոցրին: Ողորմելին ձորի էս կողմիցը որ աչքը չի քցեց ու իր ջրատար որդուն տեսավ, երեսը կալավ ու ձիուն օրգանգվիլ տվեց: Հազար մարդից ավելի հոգին տվել էին էսօր, մյուսքը, որը քարափի քարերի գլխով վեր ընկել, փառչա-փառչա¹⁴⁸ էլել, որը բանհոգի էլած՝ վերընկած մնացել, որն էլ քարի, քոլի¹⁴⁹ տակի տափ կացել, ճապաղել¹⁵⁰: Շատին հենց էսպես տեղերից հանեցին, կռները կապեցին ու դարիդուս տարան. թող նրանց ուրախությունը նա զգա, իմանա, ով սիրտ ու երևակայություն ունի: Հարիր ավելի գերի էլ էսօր ձեռք բերին: Փոքր ժամանակի Անի էն անունը հանեց, որ սաղ Երևան դողում էր: Էն ժամանակը ես ինքս էջմիածին էի, որ Հասան-խանը էնպես փախած՝ էկավ, անց կացավ: Առաջուց մարդ էր ուղարկել, որ էջմիածնա միաբանքը առաջը չգնան խաչ ու խաչվառով ինչպես միշտ անում էին, բայց ձեն հանեցին, թե քրդերը ճամփին վրա են տվել ու Ղարս ցավ էր ընկել:

144 ականաթ – այստեղ՝ թակարդ

145 քաչք – առասպելական չար կամ բարի ոգի

146 աջալ – վերջ, մահ

147 փիաղա – հետիոտն

148 փառչա-փառչա – կտոր-կտոր

149 քոլ – թուփ

150 ճապաղել – տարածվել, սփռվել

Աչալուրջն Աղասին, երբ բոլոր խալխը էկան, հավաքվեցան, ամեն բանը թողած, հրամայեց՝ գնացին եկեղեցին, ըիզնաժամն ասեցին, աստծուն իրանց շնորհակալությունն արին, ու ժամը որ դուս եկավ, մարդ քցեց ամեն տեղ, որ դարավուլ քաշեն, տեսնին, թե հարամու ոտքը կտրվել ա, թե էլ ահ կա: Գոհություն աստուծո՞՛ ոչինչ չտեսան, եդ դառան: Մեռած մարմինները, որը քարափնրվեր ձորը շպռտեցին, որը՝ հորերը. մնացած ձի, հարստություն ձոթ արին. շորին, ձիու, ասպարի մտիկ անող չկար: Մութը գետինը չառած, ամեն տեղ պահապան դրեց, ու մնացած խալխը բերդը հավաքեց: Բիզնահացը որ կերան, Աղասին սկսեց խորհուրդ անիլ՝ թե ի՞նչ ա նրանց միտքը, ո՞ր են ուզում գնալ. նրա միտքն էն էր, որ բալքի սրանց էլ ա ճամփու բերի, մնան Անի. իրանց հին աթոռանիստ քաղաքը, ուրդեղ որ նրանց կյանքը ազատվել էր, կրկին շեն քցեն, գրեն Գյումրի, ռսի ռահաթ դառնան ու էստով աշխարքումը հավիտենական անուն ճարեն:

Բայց սնապաշտությունն ու սուրբ Հովհան Երզնկացվո անեծքի սուրը էնպես էին նրանց սրտումը ցցվել, որ հազար քարոզ ու քյալփաթին ըլեր, չէր կարող հանել: Աղասին տեսավ ասածը չվանի վրան չէն դնիլ, զուր տեղն անց կկենա, քաշվեց մեկ դրադ, աղլուխը դրեց աչքին ու բերանը բաց արավ. «Փառքդ շատ ըլի՝ ո՞վ արարիչ աստված՝ էլ ո՞ր ենք ասում, թե մարդ քո սուրբ հոգին ունի, քո պատկերն ա, որ քարից էլ շատ անգամ միտքը պինդ ա, գլուխը հաստ:

Վայ էն էրեխին, վայ էն ազգին, որ աչքը էնպես գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խավար կտեսնի: Աչքը բաց, դուզ ճամփեն կթողա, քարեքար կընգնի: Վայ էն ազգին, որ բնական օրենքը կթողա, անբնականին կհետևի, որ էնպես խրատ տվող չի ունենալ, որ նրան հոգի տա և ո՛չ հոգին էլ հանի: Երար որ լավ կարդացող էր էլել, երեխեքանց ջոկ՝ ժողովրդին ջոկ՝ գիշեր-ցերեկ խրատ էր տվել, կարդացրել լուսավորել էր, հիմիկ մեր ազգը էս հալին կըլեր, էստեղ կընգներ: Սարի հայվանն¹⁵¹ էլ մեզանից լավ ապրում հարամուց, ֆորսկանից յա փախչում, յա վրա թռչում, կտրատում, գլուխը պահում, ծոխ բունն էլ որ քանդում ենք ջժվժում, թևին գլխին անում:

Մենք ծոխ դդար էլա չկանք, որ մեր բունը պահենք: Ինչ օգուտ էն գիրքն ու ավետարանը, էն խաչն ու երկրպագությունը, որ մենք չենք հասկանում: Գետնի տակին էլ շատ գանձ կա, մեզ ի՞նչ: Ա՛խ՝ մեր կարդացողներ, մեր կարդացողներ, ի՞նչ կըլի, որ ինչքան ժամանակ քնի, քեֆի հետ են անցկացնում, ավելի փողի թամահ¹⁵² անում, էսպես բանի թամահ անեն, մեզ լուսավորեն, իրանք էլ թշնամուց հարամուց ազատվին, մեզ էլ ազատեն: Մարդս մեկ ան-

151 հայվան – անասուն

152 թամահ – ունենալու անկուշտ ցանկություն, աչքածակություն

գամ է աշխարհ գալիս, էնպես պետք է անի, որ դուս գալիս, էս դինումը¹⁵³ անունը հիշվի, տոնվի, էն դինումը հոգին փառավորվի, լսի փայ ըլի: Բայց ինչ օգուտ, որ ասածս քարերն են իմանում: Ասենք՝ թե տգետ խալխը էսպես բանը լսել, ասում ա. կարգավորին ինչ ա էլել, որ նա էլ ա հաստատություն տալիս, թե էսպես հրաշալի քաղաքը անեծքով ա կործանվել: Առաջինը՝ սուրբ մարդի բերանից անեծք դառը խոսք չի պետք է դուս գա, դուս էլ եկավ, արարիչ՝ երեսս ոտիդ տակը, դու պետք է մեկ մարդի խաթեր միլիոն հոգի կորցնեն: Թե պետք է կորցնեիր, ընչի ստեղծեցիր: Ա՛խ՝ հազար էսպես ցավեր կա սրտումս, ամա բերանս փակում են, չեմ կարում ասիլ»:

* * *

Էս մտատանջության միջումն էր, որ աչքը հանկարծ վեր չի բարձրացրեց, Անու բոլոր դուզը կրակ էր դառել: Նա իմացել էր, որ Ղարսա էլլիգը¹⁵⁴ Հասան-խանը քոչացրել՝ ուզում էր, որ բերի Երևան ածի: Լավ իմանում էր, որ սրանց վրա թե դոնշուն էլ ըլին, էնպես մարդիկ չեն ըլի, որ իրան դեմ կենան: Հասան-խանին որ կոտրեց, ինչը նրան կդիմանար: Նրա համար կովիլը խաղալիք էր դառել, մինչև առավոտն սպասել չէր ուզում, կասկածում էր, թե նրանց գլխին էլ էն բերեն, ինչպես մյուս հայերի, ու ծեր ու պառավ սուրը քաշեն: Երկու հարրաչափ ընտիր ձիավոր քամակը քցած՝ ընկավ դուզը: Էն հաղաղին վրա հասավ, որ նոր էկել վեր էին էկել ու շունը տեր չէր ճանաչում, քոչ-քոչ վրա վեր էին թափել, ամեն մարդ իր գլխի ցավն էր քաշում: Թշնամին էնպես ցրվեց, տաղթմիշ էլավ, որ մեկը չմնաց, հայերին որ չարձակեցին ու մեկ տեղ հավաքեցին, նրանք իրանց դարդը մոռացած՝ ձեն տվին էկողներին, որ թոփ ու ջաբախանեն ձեռք քցեն ու սարվազներին հետ ածեն, երկու հազարից ավելի սարվազ, որ Հասան-խանը թողել էր, որ էլլիգը յավաշ բերին, շատը հայ. դալմադալը¹⁵⁵ որ ընկավ, հենց իմացան, թե էկողները ոուս են, բոլորն էլ թոփ թոփխանա թողին ու ձորը թափեցին: Մեկ քանի երևանցի թոփչի ու սարվազ ձեռքներն ընկավ, էլ ինչ էր պակաս, որ Անի քաղաքին հարամի մոտանա: Ինչպես որ էր՝ գիշերն անցկացրին, առավոտը որ լուսացավ, աստուծո լիսն ընկավ հայերի սիրտը: Էնքան բարութ, թվանք, թոփ էին նրանք ձարել, որ սաղ աշխարքը պոկ գար՝ նրանց վնաս չէր ըլի: Բայց ինչքան Աղափին խրատեց, ասեց, խնդրեց, չէլավ, հայքը եղ չի դարձան, անիծած տեղը

153 դին - աշխարհ

154 էլլիգ - բնակչություն, ժողովուրդ

155 դալմադալ - աղմուկ-աղաղակ

չուզեցան մտնիլ, ու շատը երեսները էլ եղ դեպի Ղարս շուռ տվին:

Խնդալով, պար գալով դարսըցիք էլ եղ իրանց հողը մտան. անխ քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անի թողեց: Հազար անգամ շուռ էկավ. էլի որ դեռ Անու պարիսպքը, եկեղեցիքը աչքին երևում էին, սիրտը մի քիչ հանդարտում էր, դռշին խփում էր, անխ քաշում, կրակ վեր ածում:

6

Առավոտը էն ա լսին էր տալիս, որ իշխանն և քաջահաղթն գեներալ մայոր **Մատաթովն** վեր կացավ, Շամբոռա դգին մտիկ արեց, զորաց ինչ հրաման ուներ տվեց ու ինքը արծվի աչքերովը Գրիգոր եպիսկոպոսը ու հայերի իշխանները քամակը քցած, օրդվի¹⁵⁶ չորս կողմովը պտիտ տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ տեղերին դուրբնով¹⁵⁷, որ թշնամին հանկարծ վրա չտա ու իր պատրաստությունը տեսնում էր: Զորքը դորթ ա շատ քիչ էր, ամա Մատաթովն էր նրանց գլխին, որ սար ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ ղզլբաշի հոգին ջուր էր կտրում անունը լսելիս: Զոռը խփեցին, առավոտյան աղոթքն արին, բայց մեկն էլա չէր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան: Ղզլբաղի զորքն Գյանջա, Ղարաբաղ, էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ տվել, Փամբակ, Շորագյալը էն, էս կողմիցը Աբաս-միրզեն, էն կողմիցը Հասան-խանը քանդելով, ավերելով էկել՝ հասել էին Թիֆլիս, որ գնան Պետերբուրգ. ինչպես որ տեսանք, սհաթե-սհաթ աչքը կթած ուներ, թե Աղա Մամադ-խանի կրակը որդիանց որ ա էլ կրկին իր գլխին կթափի. Երմալովն ինչ հնար, ճարտարություն ուներ գործ դրեց, Մատաթովը պետք է վրաստանու փրկիչը լիներ, ու ցույց տար աշխարքի, թե հայոց հոգունը իրանց հին հսկայության կրակը, քաջության բոցը, հավատարմության խունկը դեռ կար ու վառում մխում էր, որ մեկ հո դիպչի՝ հոտն աշխարք ընկնի, կրակն իրանց թշնամուն, իրանց աշխարքը քանդողին էրի, փոթոթի:

Պտտելով էլ եղ չադիրը մտավ զորապետը ու միրզի¹⁵⁸ մեկին կանչեց, որ ասածը գրի, թուրքերին խաբի, թե ֆլան¹⁵⁹ գեներալը ֆլան տեղիցը, ֆլանը ֆլան անթիվ զորքով գալիս են, որ թշնամու գլուխը ջնջխեն, հանկարծ ղշղրուն¹⁶⁰ ընկավ զորաց մեջը: Կարաուլ¹⁶¹ ձեն տվին, թվանքները հազար դիհից վրա բռնեցին, բայց «քրիստյան, արմյան» գոռալով, երեսին խաչակնքելով՝ մեկ աժդահա որ դռնշունի մեջը չընկավ, Մատաթովի չադիրը չտեսավ ու ձիուն եղի դամշին տվեց, Մատաթովը ստուլի վրա մնաց փետացած. ընչանք

156 օրդու – բանակ, զորք

157 դուրբին – հնաձև հեռադիտակ

158 միրզա – հարգական տիտղոս կրթված մարդու վերաբերյալ

159 ֆլան – այսինչ

160 ղշղրու – այստեղ՝ անհանգստություն, աղմուկ

161 կարաուլ – պահնորդ, ոստիկան

մարդ կկանչեր՝ անծանոթի ձին առաջի երկու ոտը չադրի առաջին փռեց, փռնչաց ու հոգին քթովն ու փորովը դուս փչեց: Կտրիճ ձիավորը մզրախը գետնին ցցեց, դարաուլի բանի մտիկ չարեց ու Մատաթովի չադրին ընկավ: Քաջ գեներալը թե եվրոպացի էր էլել՝ հուշտ կըլեր յա կզարմանար ու էնպես հանդգնությունը կարելի ա պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարթի խասայթը լավ գիտելով, տեղը մնաց կանգնած ու էլ էկողին ժամանակ չտվեց՝ որ խոսի, ինքը հարցրեց, թե ի՞նչ խաբար ա: Ձին որ էն հալն էր ընկել նստողին ի՞նչ կըլեր. երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէր բռնում, գեջդանգեջ որ խելքը գլուխն էկավ, ձեն տվեց. «Կնյա՛՛՛ թադարիքդ տէս, որ էսօր ա՛՛՛ որ դադթմիշ կանեն, էս գիշեր ա նմանապես» ու պատմեց, թե ինքն ո՛վ ա, Խլղարաքիլխումն ի՞նչ արել. Անի ի՞նչ, Ապարան, Դիլիջան ինչ ու քսան երեսուն ձիավորով հազար հարամու աչք հանելով, էստեղ էնտեղ կոտորելով ուզեցել էր հենց ինքը մեկ ֆոսանդ ճարի՝ ղզլբաշի օրդուն մեկ գիշեր կոխի, ամա բանը տեղը չէր էկել: Էն օրն էլ Թարթառ գետի ղռաղիցն¹⁶² անց կենալիս թշնամու աչքովն էր ընկել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ երկուսն էլ բռնել, մյուսները սար ու ձոր ընկել, ինքը հազար թվանքի գյուլլից պրծել, նրա անունը լսել՝ ռսի հողը ընկել, որ գա Թիֆլիզ՝ իմաց անի, բեղաֆիլ նրա օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել: «Ղզլբաշի շատը որ ինձ հետ էին ածում հենց նոր քամակիցս ռադ էլան: Երբ ձեզ տեսան, փախան, հմիկ ի՞նչ գիտես, էնպես արա՛, գլուխս եդ եմ դրել, որ ռսին դուրբան անեմ: Վաղուց էս մուրազը սրտումս կար, վախտ չէի ճարում: Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ թագավորի ուղուրին դուրբան անեմ: Էս կողմերի քարերն էլ համարած ունիմ, աչքս խոսի մութը գիշերը էս ճամփեն կքթնիմ: Ինչպես կամենաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրո՛ւ: Փաշություն էլ ինձ տվել են Օսմանլվումը՝ չենմ ուզել: Հինգ տարի ա Բայազդու ու Ղարսա գլխու դուշ չի՛ անց կացել, սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել: Լավ աստված Հասան-խանին ձեռս քցեց, ես ջահելություն արի, հոգին չհանեցի, ուզում էի նրան թաքուն չսպանեմ, ղզլբաշը որ եդ դառավ Փամբակից, ես էս սարի, էն սարի ծերին էնքան գլուխս պահեցի, որ էլի նրան մի ձեռք քցեմ, չէլավ, աստված գլխիս բարկացավ ու էս հալիս ինձ քո ոտը բերեց, որ շատ չի հպարտանամ, շատ չի ամբարտավանամ: Որքան բարութ ունեի՝ հատավ, ընկերքս էլ չկարացին դեմ կենալ, ամենը մեկ սար ընկան, ես էլ էս հալին առաջիդ կանգնած եմ, ինչ հրաման ունիս ասա՛, մեկ գլուխ ունիմ, էն էլ ռուս թագավորին դուրբան: Թաք ըլի՛ մեր աշխարքն անօրենի¹⁶³ ձեռիցն ազատվի. թող մեր կերածը ցամաք հաց ըլի: Երևան բոլոր քոչացրին, խեղճ խալխի տուտը Թավրեզ, Բայազիդ, Ղարս հասավ: Մեկ ծեր հեր ունիմ. քանդումն ա փթում. մեկ պառավ մեր ունեի, ճամփին քոչելիս ա

162 դրադ, դռադ – եզր, ափ

163 անօրենի – 1. անհավատ, այլադավան, 2. անիրավ, անգույթ, անխիղճ

հոգին տվել. մեկ նշանած ունիմ, հազար կրակից, սրից, թշնամուց սաղ ամառը տանջվեցա ու անջախ մի անջախ բերի՝ ռուսի հողը քցեցի, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում, մեկ հորս էլ ազատեի, մեկ մեր ազգը, մեր երկիրը, մեր հավատը ազատ տեսնի, ետո թո՛ղ աստված՝ ինչ իմ ճակտիս գրվածն ա, էն կատարի»:

Էս խոսքումը էլ սիրտը չդիմացավ, ջիգյարի կրակը բերանը փակեց, աչքի արտասունքը՝ տեսությունը: Հսկայն Մատաթով երկար ժամանակ մնացել էր զարմացած ազնիվ երիտասարդի էնպես ճարտար բերնի, էնպես քաջ սրտի, էնպես հիանալի պարթև բոյի վրա ու փափուկ ջիգյարի. խնդրեց, որ քիչ մի հանգստանա, ու ինքը իրան թաղարիքը տեսավ: Ո՛վ էն ժամանակը կամ տեսած կամ լսած կըլինի, թե Մատաթովն ինչ արեց, նհաղ տեղը չի նրա անունը հայի, թուրքի, ղզլբաշի բերնումը մնացել: Աշխարք տակ ու վեր կըլի, բայց նրա հիշատակը անջնջելի կմնա մեր ազգի միջին ու մեր աշխարքումը:

Դեռ վարժատան աշակերտ էի ու ինչպես էսօր կենդանի է մտքումս՝ Աղասին ինչպես մտավ Թիֆլիզ: Երևելի իշխանի որդի չէր, որ նրան մեծ փառքով ներս բերեին, բայց ո՛վ նրա արածը իմացել էր, ուզում էր ոտները ջուր անի՝ խմի: Մեկ քանի ժամանակից հետո՝ հայտնի ա ամենին, որ երբ Ղարաբաղու կողմն թշնամուցը ազատվեցավ, Ապարան, Երևան դառան ռուսաց քաջ սրտի մեծագործության ու տղամարդության ասպարեզը: Քանդելու միայն էին սովոր ասիացիք, շինություն ու խաղաղություն տեսան: Ուրիշ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, եդո իրանց քաղաքն ու օղլուշաղը. ռուսաց, ընդհակառակն, բանալիքն էին ընծայում, եդո իրանց տունն ու ընտանիքը: Գոռոզ կարծիքն պարսից, թե խաչը միշտ պետք էր Ալու փանջին¹⁶⁴ հնազանդեր՝ ցրվեցավ, ու իրանց անողորմության, անօրինության տեղակ՝ շնորհք, ողորմություն տեսան: Հայոց արտասովալից աղոթքը, որ գիշեր-ցերեկ անում էին, թե երբ կըլի՝ մեկ ռուսաց իրանց հավատակցի երեսը տեսնին, եդո հողը մտնին, լսեց աստված ու կատարեց: Խաչի լիսի ու ռուսաց մարդասիրության շնորհքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չոլ, ամայի դաշտերը էսօր մարդաբնակ են դառել ու ռուսաց ազգի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շենացնում: Հայոց ազգի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասունք չի տեսնիլ, իրան հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կմեծանա, նրա սերը կվայելի ու քոռ նախանձոտ մարդին գործքով ցույց կտա, թե հայ ազգը ո՛չ թե փողի կամ շահի խաթեր ա ռուսի տերության անունն պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն է ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պահողին արինը, կյանքը, որդին չխնայի: Հայ ազգը, որ ո՛չ թե թուլ էր, յա քաջություն չուներ, որ իր երկիրը պահել էր, ո՛չ: Երկիրն ինքն էր պարտական: Աշխարքումն ո՛վ ոտը բարձրացրեց՝ Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար, հայոց ազգին

164 փանջի - դաստակ, ձեռք. Ալու փանջին - այստեղ՝ պարսից գորությունը

պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր, որ իր թշնամու հախիցը կարենար գալ: Ո՛չ ասորիք, ո՛չ պարսիկք, ո՛չ մակեդոնացիք, ո՛չ հռովմայեցիք, ո՛չ պարթևք, ո՛չ մոնգոլք, ո՛չ օսմանցիք չէին կարող էն գորությունը ստանալ, եթե հայոց ազգը մեկի դեհը չէր պահել: Դեհը պահելով դորդ ա իր տունը քանդեց, չունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց եդո իր չար թշնամին ավելի ևս իր չարությունը գործում, իր ինադը (ջիգրը) հանում էր, բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարքին հավիտյանս հավիտենից կարող էր համարձակ ցույց տալ, թե ինչքան հոգի ուներ, ինչքան կամաց գորություն, սրտի հաստատություն, որ իրան չորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փչացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան հավատն ու լեզուն մինչև էսօր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց, որ մեկ ազգ էլա էսպես, օրինակ չունի:

Երևան թևին տվեց, երբ ռուսաց գորքը իր մեջը մտան. Էջմիածնի խնկի, մոմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հսկայն, կոմսն Երևանի՝ Տոբիթա հրեշտակ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռիցը բռնած մտավ Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն: Էն ժամանակվան խաղերը որ հանել ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարքին վկայություն տալ, թե թուրք * ու հայ հենց իմացան, թե աստված վեր էկավ իրանց համար:

7

Էջմիածին, Թավրեզ, Աբասաբաթ, Սարդարաբադ – ռուսաց օրինյալ ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անձար գլուխը դեմ էր տվել ու ետին շունչն ընկած՝ ուզում էր որ դեռ մի քանի սհաթ էլ իր ջրատար որդվոց գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկիչն Հայաստանի** էկավ՝ էստեղաց բանդում, զնդանում մաշված հայերին էլ մեկ օգնություն անի, ազատի:

Ամսի 5-ն էր, որ Երևանու բերդը ծխումը կորավ: Երկնքի կրակը ջոկ էր վեր թափում խեղճ կենողների գլխին, թոփի թոփխանի գյուլեն ջոկ, հինգ օր հինգ գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբդմբում էր: Հենց գիտես Սողոմ, Գոմորի¹⁶⁶ քուքություն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը ձեռքը հատած պատրուքի պես՝ թե մեկ ճրթճրթում էլ էր մեկ սհաթ քիմի, էլ եդ հանքչում, խավարում էր, էնքան թոփի գյուլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել: Սարդարը, շահգաղեն վաղուց էին իրանց սև օրը լաց ըլելով Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, Իրան փախել:

Հասան-խանն էր մնացել մենակ թոռունը, որ իր արած չարության պա-

* Աբովյանը նկատի ունի տեղական աղբբեջանցիներին (ծանոթություն՝ համառոտողների)

** Ռուսաց գորքի հրամանատարի մասին է (ծան. համ.)

166 Սողոմ, Գոմոր – Հին Պաղեստինի քաղաքներ, որոնք, ըստ ավանդության, աստված այրեց բնակիչների անառակ վարքի պատճառով

տուհասան առնի ու էն մարգարեական ձենը կատարվի, որ Աբարանունը նրա խուլ անկաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը չէկավ: Նհախ որքան բերնունը լեզու ու ձեռին հունար կար, բանացրեց, որ իր ազգին սիրտ տա, իրանց գլուխը ձեռ չքցեն: Հինգ օրվանից հետո խալխը որ տեսավ, ճար չկա, իրան միջի մեծամեծներիցը մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց էն ա վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա, կենողները իրանց-իրանց դուս էկան բրջերի գլուխն ու բալանըքերը ձեռըներին բռնած՝ ռայի էկան: Քանի որ Երևան բինա¹⁶⁷ էր ընկել, կարելի յա, թե էն օրը, էն տեսարանը, էն անունը չէր տեսել, չէր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է՝ աշխարհք աշխարհքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ եղ ոչնչանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, երբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն **Գրասովսկի** մեր անմահ Ներսեսին հետըները՝ խաչ ավետարան ձեռին մտան բերդը, որ հայոց աշխարհի ազատության տոնը կատարեն:

Սալդաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից¹⁶⁸ լացն ու արտասունքը էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ էն ձեռներն, էն աչքերը որ քարացել, սառել երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար:

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ՝ ազատության ու ողորմության պասկը ձեռին մտավ իշխանն Պասքևիչ սարդարի ամարաթը: Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասունքը բռնել, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համբուրում, այլև շատը ընկնում էին սալդաթների ճտովն ու էնպես նվաղած հոգին քաղված¹⁶⁹ մնում: Քանի Հայաստանն իր փառքը կորցրել էր, քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, էն օրը, էն ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել: Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը՝ որ բերդունը՝ հենց բռնի՛ր՝ մաշվել, ետին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, շհարի¹⁷⁰ ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք՝ մյուս կողմիցը որ դուս չէկան՝ երեսները գետինը քսելով, էնպես գիտես, թե քաջն **Վարդան** նոր ա վեր կացել, Տրդատ նոր ա գալիս Հռովմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարքը կրկին ազատեն, նոր լիս, նոր կյանք իրանց ազգին տան: Սցիպիոն Աֆրիկացի Կարթագինեի ծուխն ու էրված, քանդված ամարաթներն էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ հռովմայեցվոց գազան բնությունը նրանց արիւնը խմեց, կշտացավ. Պասքևիչը Մասիս էր առաջին

167 բինա – բնակվելու տեղ

168 փանջարա – լուսամուտ, պատուհան

169 հոգին քաղված – ուշքը գնացած

170 շհար, շահր – քաղաք

տեսնում ու ուրախությունիցը աչքը սրբում. Հայկա որդիքն էին նրան երկր-
պագություն տալիս, հայոց անմեղ լեզուն էր նրանց կյանքը օրհնում, հայոց
սուրբ աշխարհն էր իր սիրտը բաց արել նրան պատվում, պաշտում: Նա արե-
գակ էր դառել Հայաստանի, ռուսք մոլորակի պես նրա գլխովը պատելով՝
նոր կենդանություն էին բերել, ո՞վ կարեր էս մտածել ու լուռ կանգնիլ, որ
էնպես քաջ հսկայն կարողանար դիմանալ: Հասան-խանը ընկել էր ոտը, իր
վերջին սհաթին էր սպասում.. Ռուսք էն մույթը հոգին չունեին, որ Նապալեոնի
պես մարդին իրանց մեծահոգությունը ապավինելիս նավ քցեն, որ գնա իր
դառն օրը օվկիանոսի միջումը վերջացնի, չէ՛. ռուսք իրանց թշնամուն, էնպես
անարգ հոգուն էլ ցույց տվին էս օր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ
բախտավորություն ու խաղաղություն պետք է ըլի: Ռուսք Հայաստան կանգ-
նացրին ու ասիացվոց բիրտ, գազան ազգերին մարդասիրություն ու նոր հոգի
տվին: Աստված ինչպես չի՛ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, հայք է՛րբ կա-
րեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին:

Բայց անխ՝ սիրելի կարդացող, մի հարցնես, թե ավար էսքան բանը, որ անց
կացավ, ո՞ր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի գա-
լիս, իր մուրազն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա
օրհնությունն առնի, թողություն խնդրի, որ էնքան նեղությունն ու տանջանքը
իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը չորացել, հազար անգամ գերեզ-
մանի դուռը գնացել, եղ էկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպես
հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարդ չմնա:

Բերդի մեջ ու չորս կողմը որ ասեղ քցեիր՝ գետնին չէ՛ր հասնիլ. աշխար-
քը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր՝ խնդում էր ու լալիս, բերան էր, որ գովում
էր ու օրհնություն տալիս. ազգական, բարեկամք էին, որ իրար փաթաթված՝
մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասունքն էին նրանց էրված սիր-
տը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ, բաղաստան ցնծացին, որ իրանց
տերերն էլ եղ ճամփու էին ուզում ընկնիլ, որ գնան նրանց զվարթացնեն.
բերդի դռներն ու քուչեքը դարձրում էին ոտի ու ուրախությունի ձենիցը: Ռսի
դարավույները ամեն տեղ բռնեցին, խալխը քիչ-քիչ սկսել էր, որ քաշվի, բայց
որտեղ որ Հասան-խանի խերիցը քոռացրած, քոթրոմացրած¹⁷¹, ոտից, ձեռից
ընկած անդամալույծ կար՝ էկել՝ բերդի դուռը բռնել էին, որ իրանց սև օրին
մեկ օղորմություն, գտնեն:

Էս միջոցին էր, որ Ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝ ընկել
էր բրջերի, բաղանների¹⁷² գլուխն ու հենց գիտեր՝ թե երկնքիցն ա Երևանու
դաշտին մտիկ տալիս, նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել, նոր

ըլի օրհեղեղը դադարել: Անց կացած ժամանակները երազի պես էին նրա
¹⁷¹ քոթրոմացրած – անդամալուծ դարձած
¹⁷² բաղան – պարիսպ, բերդի պարիսպ

աչքի առաջին կանգնել: Չէր իմանում, թե Երևանն ա տեսածը, թե Թիֆլիզ: Էն պուճախներումը, էն ձորերումն ու բաղերումը, որ սև դվբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, ռուս էր տեսնում ցրված, նստած, ո՞վ չէր տեսածը երազ համարիլ, յա հրաշք: Էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգեկից աչքը Ջանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թինգը տված¹⁷³, որ մեկ քաղցր ձեն եղևիցը որ «հայ սուրբ ջան» չասեց ու ձեռն՝ առաջ դռշին, հետո երեսին չկպցրեց՝ քաջաջան¹⁷⁴ հովվապետը մնաց ուշագնաց: «Հայր սուրբ ջան, սրբազան տեր՝ անխ, էս ի՞նչ օր ա», մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ: «**Սմբաթով ջան, Երուսա-լեմսկի ջան՝** որդիք. թաղեցեք ինձ այսուհետև ձեր ձեռովը. թե որ մեկ քանի օր էլ աստված ինձ կյանք պետք է տա, թող էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրազը կատարեմ, մեր խեղճ, ցրվյալ ազգը էլ եղ իրանց աշխարհը բերեմ. էս մեկ բանն էլ թող էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, անխ՝ հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ: Հայաստան, Հայաստան՝ տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման. քո խեղճ որդոցը պահպանի՛ր, էլ քո զավակը գերի մի քցիր»:

«Ախր որտեղանց որտեղ թռաք, էկաք՝ սիրելի որդիք, որ ձեր հայրենիքը տեսնիք», վերջապես հարցրեց սրբազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով, ու էս ազնիվ հայկազանց գլուխը դռշին կպցնելով, «ախր մի ասեցեք, որ դինջանաւ¹⁷⁵. ձեր կարոտն էի քաշում, ձե՞զ էի ուզում, ձե՞զ, որ էս սհաթին իմ սիրտն իմանաք, իմ ուրախությանը մասնակից ըլիք՝ որդիք ջան, հայոց ազգի բարի շառավիղք: Էդ ո՞ր աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհուրդն իմացավ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց»: «Մենք էլ հենց էդ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, իրեք գիշեր ա չենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի գանք էս սհաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախությունն ու օրհնությունը առնինք, մեր հայրենյաց ազատությունը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա»:

«Ձեր հայրենիքն էիք ուզում, էս էլ ձեր հայրենիքը: Ես էլ գիտեմ, որ չոր, հալևոր սևագլխի խաթեր էդքան ինջըմիշ¹⁷⁶ չէիք ըլիլ: Ինձ սիրեք, չսիրեք, ձեր ազգն ու աշխարհը որ էդքան սիրում եք... Գնանք՝ իմ հոգուս ճրագներ, գնանք, ուշացանք, կուսակալը ինձ կըլի մնում, հլա բերդը նոր ենք առել, ո՞վ ա խաբար՝ թե ի՞նչ դուս կգա: Խալխի հոգը պետք է քաշենք, բանդ ու զընդանս լիքն են մեր անմեղ զավակներովը. նրանց ախր տիրություն կուզի, ո՞վ ա խաբար, թե դրադ պուճախում¹⁷⁷ դեռ ի՞նչ բաներ անց կկենա, չունքի դվբաշը դողա ա՛ կտորվել ա, ամա դեռ ոխն ու քենը սրտումը մխում կըլի»:

173 թինգը տված – թիկնած, հենված

174 քաջաջան – քաջամարմին

175 դինջանաւ – հանգստանալ

176 ինջըմիշ – այստեղ՝ կտորովել

177 պուճախ – անկյուն

Էս խոսքը բերնիցը դուս գալը ու մեկ ողբալի ձեն հենց էն վրեն կանգնած բրջի տակիցը վեր ըլիլը մեկ էլավ. «Հայ՛ր սրբազան, գլխիդ դուրբան, հասի՛ր. մեկ հայ աֆիցերի սպանեցին իր հոր հետ. ճար ունիս՝ տեն»։ Բրջի դռանը մարդ չէր երևում, որ մի քիչ կռացան, մտիկ չարին, գլխըներին կրակ վառվեց, բերդը մեկ գազ էլ խոր գնաց, չունքի տեսան, որ էն մարդը փանջարիցն ա գլուխը հանել ու ձեն տալիս։

Ա՛յն՝ սիրելի կարդացող՝ էլ ինչ երկարացնեն էս սարսափելի պատմությունը։ Կըլի որ քո սիրտն էլ քեզ ասեց, որ էս հաղաղին ինչ աֆիցեր պետք էր էնպես դժոխք մտնիլ, որ գլուխը մահու տա, եթե ո՛չ մեր ջիվան Աղասին, որ հինգ տարի սար ու ձորի, գազան, հարամու գլուխը չի՛ տվեց, պահեց, էն բաներն արեց, որ աշխարքումը քիչ աղամորդի արած կըլի, վերջը Գրասովկայի գեներալի հետ թռավ իր ցանկալի վաթանը՝ որ իր ջրատար հոր հետին շընչին հասնի ու հենց բերդն առան թե չէ, նա մերը կորցրած գառան պես էլ չի համբերեց, որ ոտքը մի քիչ խաղաղվի, ընկավ բրջե-բուրջ ու որ հոր անունը չհարցրեց, մեկ երևանցի հայ առաջն ընկավ, տարավ նրան էն բրջի դուռը, որտեղ որ նրա տարաբախտ հերը մեկ քանի հայերի հետ բռնված էր։ Բայց անիրավ պարսիկք վաղուց էին իմացել նրա դոնշունի հետ գալը ու նրա սպանածների հեր, ախպեր, ազգական, մինչև տասը մարդ գնացել՝ էն բրջումը տափ էին կացել։

Ա՛յն, էլ ինչ գրեն, ձեռս թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... անի՛ բաս Աղասու սուքն ո՞վ անի, նրա ջիվան ումբըրն ու օրը ո՞վ լաց ըլի։ Ես, ես՝ ողորմելիս, նրա գերեզմանին դուրբան, անի՛ բաս նա որ էնքան երեխա ժամանակս իր ծընկան վրա խաղացրել ա, բաս ես քա՛ր պիտի ըլիմ, որ նրա սուքը չանեն։ Բաս սիրտս կհամբերի՞, որ էս օր չուզենամ էնպես հսկա, էնպես ազնի՛վ, քաջ երիտասարդի վրա հոգիս տամ. բայց չէ՛, ես ինչ եմ, որ Աղասու սուքն անեն, իմ բերանն ինչ ա, որ լսողի սիրտը շարժի, էրի, խորովի, նրա սուքը անողը հետո կգա, ես իմ դառը պատմությունն անեն։

Իրեք թուրք ջուկ էին ընկել բրջի մեկ դրաղումը, մյուսները փախել. անի՛ լեզու, լովիս, ինչ կըլի. Աղասին, հրեշտակ Աղասին երկու խանչալ սրտումը ցցված, իրեքը քամակումը ու ոտ ու ձեռ հազար տեղ յարալու-փարալու՝ իր ողորմելի հոր դռշին, արինը ծովի պես չորս կողմը բռնած՝ որ սրբազանը վրա հասավ։ Աջու ձեռը որ չէր տարել, որ հոր գլուխը, էն ձնի պես սպիտակ մազերը մեկ խտտի, մեկ դռշին կպցնի, որ էնքան տարվան էրված սրտի մուրագն մի առնի, հովանա, հենց տեղն ու տեղը ուսը վեր էին բերել ու կտրած ձեռը մնացել էր հոր գլխարկին, երեսը երեսին, ու ձախու ձեռն էնպես փետացած դռշի վրա ընկած։

«Վայ՛ աչքս դուս գա, վայ՛ իմ ազգի ազիզ որդի, վայ՛ մեր ճամփեն փուշ

դառնար՝ այ ջիվան, այ մեր ախպեր հայի գավակ, վայ մեր օրին ու արևին՝ Երևանու, ճրագ, իմ պահած մեծացրած սիրուն Աղասի, քո արինն էստեղ պիտի թափեմ», ասացին էս ազգասեր հոգիքն ու աղլխներն աչքներին դրած՝ ամեն մեկը մեկ դրաղ քաշվեցին, չորացան, քարացած մնացին ու էլ որ մեկն ու մեկը հանկարծ աչքը կամ հոր երեսին, էն լիս դառած պատկերին, յա աղի կտրատած ջանին, էն արնաթաթախ մարմնին չէր քցում ու սիրտը բերնովը դուս բերելով, բիրդանքի¹⁷⁸ ձեն տալիս ու գոռում.

«Հլա մի մտիկ արեք, տեսեք, հորն ինչպես ա խտտել, առ էն ծերին նալեցեք, տեսեք աչքը ինչպես ա որդու երեսը քցել ու երկու ձեռով ճակատին խփում, սիրտ, տրաքի, սիրտ՝ էլ չեմ կարում տանիլ, ո՛վ ջիզյար ունի ինքն իմանա»:

* * *

Հայոց ազգը էնպես ռաշիդ, էնպես ջիվան որդիք շատ էր կորցրել էս կովներումը, էլ ո՛ր կիասներ, էլ ինչ օգուտ շատ սքան ու մղկտալն, բայց ամա՛ Աղասու մերը քոչի ճամփին էր իր սև օրը վերջացրել, հերը որդու արնովը իր փետացած լաշը լվացել, նշանածը՝ ողորմելի Նազլուն, դեռ Փամբակ էր. միմիայն տես ու ճանաչ էին նրա վրա ցավում, կսկծում, իր ռաշիդ ընկերները հո, քանի Մատաթովի մոտ էր գնացել՝ ո՛չինչ խաբար չէր իմացել. էկող գնացող էնպես էին պատմում, թե նրանց եսիր էին արել՝ Հասան-խանի մոտ տարել: Ո՛վ էր խաբար, բալքի թե էն անդամալուծների շատը նրա բարեկամքն էին, բայց մարդ չէր գիտում: Էն բրջից ձեն տվող երևանցի հայիցը հենց էսքան իմացան, թե երբ քաջն Աղասի ռսի ապելատով բրջի դռանը երևեցավ, դարավուլ սաղաթը դրաղ կանգնեց, պատիվ տվեց: «Ինչպես մեկ հրեշտակ, էնպես ներս ընկավ իգիթը», վրա բերեց երևանցի հայն. «անօրեն թուրքերը մեկ դրադում թուր ու խանչալ պլոկած՝ տափ էին կացել: Բերդի առնիլը դեռ չէինք իմացել, հենց իմացանք, թե էն թուրքերն էկել են մեզ յա սուրը քաշեն, յա դուրս տանին՝ կախ տան: Լերդ ու թոք ջուր կտրած, մնացել էինք սառած, որ հսկայն Աղասի ներս ընկավ. հենց իմացանք թե եկել ա, որ էն անիրավներին բռնիլ տա ու մեզ ազատի: Ո՛վ կիմանար, թե ինչ մարդ ա ու ընչի՞ համար ա էկել: Խեղճ հորը հո՛ շունչն էր մնացել բերնումը, աչքի լիսը վաղուց էր հատել, վաղուց էին ոտ ու ձեռք նրան թողել՝ չորացել: Փորն էկել էր ուռել՝ բերնին դեմ առել: Հենց գիտես, թե հոգին ինքը նրանից չէր ուզում ձեռ վերցնի, չունքի շատ անգամ էն ուշագնաց վախտը լավ պարզ լուսն էինք, որ ուզում էր գլուխը բարձրացնի ու մեռած ձենով մղկտում էր. «Բաս ո՛ր ա... թող, թող մի

¹⁷⁸ բիրդանքի – հանկարծ

տեսնին... Աղասի»: Սանգարի¹⁷⁹ ժամանակին ձենը իսպառ կտրվել էր: Մենք հենց իմանում էինք՝ թե վաղուց ա հոգին տվել: Թոփի, դոմբարի¹⁸⁰ ձենը մեզ խլացրել էր: Երբ ոտը խաղաղվեց, էլի առաջվան պես նղղալով հոգոց քաշեց, էլի էս խոսքերը սկսեց եղ ասիլ ու հոգու հետ կռիվ տալ: Վերջին խոսքն էլի էն էր. «արի՛, արի՛՝ Աղասի, ո՛րդի, հոգի՛ ջան»՝ որ դռները ձռռացին ու ջիվան որդին հոր ձենը որ չիմացավ. «ափու ջանն՝ գլխովդ ման տամ, դեռ սա՛ղ ես, երեսիդ դուրբան, ափու ջանն». ափու ջան ասիլը, գժվածի պես հոր վրա ընկնիլն ու թուր ու խանչալ վրա գալը մեկ էլան: Հերը հենց ձենիցը մեռավ. որդուն, ա՛խ, ջրատար որդուն էլ ժամանակ չմնաց, որ յա հորը եղ բերի, յա իրան մեկ չարա¹⁸¹ անի: էլի աստված մեզ էր խեղճ եկել, որ սաղաթը էս ձենըձորը որ լսեց, խիշտն¹⁸² առած՝ ասլանի պես ներս ընկավ, երեքին սպանեց, մյուսները փախան: Քոռանա իմ աչքս, որ էսպես բան չէր տեսել: Հազար անգամ Աղասու հոր հացը կտրել, հետը քեֆ եմ արել. Բարիկենդանին էլ, որ Աղասին փախավ, նրանց տան քեֆ անողների մեկն էլ ես էի: Իմ որդիս, ախ իմ ջիվան **Մոսիս** էլ էր նրա հետ փախել: Բայց ես լուր եմ, թե նա դեռ սաղ ա:

Աստված՝ դատաստանդ քաղցր ըլի, էսպես գուլում էլ ո՛չ շիանց տաս, էլ ոչ տեսնինք, երեսս ոտիդ տակն,- ասեց ողորմելին ու փեշն աչքերին դրեց:

* * *

Բիզնահովն ընկել էր, թո՛ղ ու դուման բերդի չորս կողմը բռնել: Էսպես վախտին դուռն էլ իր բնիցը չի՛ դուս գալիս, բայց սաղ աշխարն էկել՝ Երևանա, բերդի չորս կողմը բռնել էր, որն ջիվան Աղասու խաթեր, որը նրա մեյիդը¹⁸³ դուս բերելու, չունքի լսել էին՝ որ մուզիկով ու դոնշունով պտի թաղեն ու էսպես բան, էսպես տեսարան՝ Երևանումը դեռ առաջինն էր: Սաղաթ ու մուզիկանտ բերդի դուռը կտրել էին, ժանդարմեքը ճամբա էին բաց անում: Համամների ու սուրբ Սարգսի դուռը էսպես էր սևին, սպիտակին տալիս ու դես ու դեն ծփում, ինչպես մեկ փրփրած ծով, որ քամու ձեռին յա սիպտակ փրփուրն ա կիտուկ, կիտուկ քարին, ապառաժին խփում, յա սև ջուրն ա դրմբալով դես ու դեն քցում: Թո՛ղն էլ հո բոլորը թամամ էր անում¹⁸⁴: Տամբուր¹⁸⁵ մայրորը թոփուզը¹⁸⁶ պտտեց, սաղաթները կարգ ընկան, մուզիկն իր կսկծա-

179 սանգար - բարիկաղ, այստեղ՝ կռվի ժամանակ

180 դոմբար, դոում - ժողովուրդ

181 չարա - ճար, դեղ

182 խիշտ - խշտիկ, սվին

183 մեյիդ - դի, դիակ

184 թամամ անել - լրացնել

185 տամբուր - թմբուկ

186 թոփուզ - մահակ, այստեղ՝ փափուկ գլխիկով փայտիկ

լի ձենն սկսեց, սև ձիանոնց գլուխն ու դագաղի ծերն երևեցան ու գեներալ, աֆիցեր՝ Ներսես սրբազանին մեջ արած՝ դուս էկան, ոտը շարժելն ու սքի ձենը մեկ էլավ: Հազար բաշից, հազար կտրից աչք էր, որ մրմնջում էր, սիրտ էր, որ էրվում, մղկտում էր, բերան էր, որ ախ քաշելիս՝ քարերն էլ հետը անա էին քաշում:

Մեծ ա Անապատի հայաթը, բայց ռուս, հայ, թուրք, մեծ, պատիկ՝ էնպես էին լցվել, որ շունչ չէր դուս գալիս: Տերտերներն եկեղեցու դուռը վաղուց էին բաց արել, ճրագները վառել, շուրջառները քցել, բուրվառ, խաչ, խաչվառ ձեռներին մտիկ տալիս, որ մեյիդը ժամը տանին: Խալխին դեն անելուցը զվիրն էին էկել, շատը պատերովն էին ներս թափում, որ շուտով մեկ տեղ ձարեն:

Հենց պատվական մարմինը տեղ հասավ, հենց մուզիկի ու շարականի ձենը կտրեցին, մեյիդը վեր բերին՝ որ հոգոց ասեն¹⁸⁷, հենց Ներսես սրբազանը էն սուրբ բերանը բաց արեց, անսոված՝ ով ունի էն լեզուն, որ պատմի՝ ինչ որ էատեղ պատահեցավ: Սար ու ձոր կրակ ընկավ, խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ, էլ բերան չէր բաց ըլում, աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլա-քուլա դուս փչում: Ալամ աշխարք մնաց քարացած կանգնած: Երազ չէր, որ աչքները բաց անեին, պրծնեին, կրակ չէր, որ փախչեին, դինջանային, ջիգյար էր, որ էրվում էր, սիրտ էր, որ պատռվում էր:

«Ա՛ղասի ջան, Աղասի, աչքիս լիսը վաղուց ա խավարել, որ մեկ երեսդ, էլա տեսնիմ»: Մեկ ձեն գոռաց. «Ա՛ղասի, էդ ջիվան ջանիդ մեռնիմ, թագավոր Աղասի: Է՛դպես էիր ուզում քո խեղճ հոր հավարին հասնիս, է՛դպես էիր քո դոսթ¹⁸⁸, բարեկամի սիրտն ուզում առնիս, է՛դպես էիր ուզում Անի շինես, ումբրդ ու արևդ խավարացնես, որ բալքի քո ազգին ու աշխարքին մեկ ձար անես՝ այ քո հրեշտակ ջանին դուրբան: Ա՛խ՝ մկամ¹⁸⁹ երկիրը՝ քեզ պես ծնունդ ո՛նի, քեզ պես զավակ բերել ա, որ է՛դպես անջիգյար քեզ տանում ա. մկամ հայոց ազգը քեզ պես որդի էլ ո՛նի, որ քեզ բերել ա հողը դնի, քո ջիվան ջանը գերեզմանին պահ տա՝ է՛դ երկնքի նման լուսեղեն պատկերիդ մեռնիմ՝ Աղասի: Լոռվա սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խարաբերը քեզ դվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հենց վամթանն էր քոռացել, վամթանն էր խարաբ էլել, որ խորթ մոր պես իրան գլուխը պրծացրեց, քեզ մահու տվեց, քեզ, որ հազար տարի անց կենա՝ էլ քեզ նման զավակ ո՛չ ունեցել ա, ո՛չ կունենա: Հինգ տարի բոլոր՝ դո՛ւ էիր մեր դաշտերի, սարերի աստվածը. հազար գերի ու անձար քո՛ ձեռիցը իրանց կյանքը նորեն ստացան: Բաս է՛նքան

187 հոգոց ասել – հոգու հանգստության համար աղոթք կարդալ

188 դոսթ – բարեկամ

189 մկամ – միթե

սիրտ էլա չունենր քո աշխարքը, որ մեկ սհաթ էլա քեզ պահեր, քո արևը էդպես շուտով չթողար մեր մտնի: Աչքերս Հասան-խանը հանիլ տվեց, ոտ ու ձեռնրան դուրբան էլան՝ Աղասի ջան. երկինք ու երկիր ինձ համար հավիտյան խավարեցան, ջան ու զորություն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին: Ես առանց քեզ, Մոսին ու ո՛չ Աղասին, մարմինն ու ո՛չ հոգին: Քեղ հետ կյանք քաշեցի, առանց քեզ թող չըլի, քո կոխկին արևս բաց էլավ, իմ առաջի քոնը մեր մտավ: Մկամ հերնը մեր՝ որ քեզ լաց չըլին, ազգական սիրելի վրեդ չկանգնին, բաս քո ջրատար Մոսին, քո պահած որդին՝ քեզ կուղարկի՞, ինքը կմխիթարվի՞, քեզ հողին կտա, որ հետդ չի գամ. քեզ՝ Աղասի ջան, սուր խրեն սիրտս, էլի կխնդամ, կրակ վառեն գլխիս՝ էլի կցնծամ, տար, տար քո բարեկամն, թե չէ ես կգամ, որ եդ չմնամ... Ա՛խ»...

«Ա՛խ էս ո՞ւմ ձենն էր՝ որ լսեցի. քար առե՞ք՝ այ ջամըհաթ¹⁹⁰, ինձ սպանեցեք, սուր առե՞ք՝ ինձ թիքա-թիքա արե՞ք». մեկ ձեն էլ խավխի միջիցն վեր էլավ ու հենց իմանաս՝ մեկ ամպ տրաքեց. «Մոսի, որդի՛՛ առաջ ինձ սպանի, ինձ թաղի՛՛ այ, իմ կորած որդի, որ իմ ջանը հանեցիր, իմ սիրտը մաշեցիր, քո հալևոր հորը խեղճ արի՛, էս սպիտակ մազերը քեզ դուրբան՝ բալա՛ ջան: Թող մեկ շունչդ էլա առնիմ՝ է՛, վայ իմ գլխիս, արևիս: Մոսի, Աղասի, երկինք՝ քանդվեցե՞ք, աշխարք՝ հիմքդ կործանվի՛, Հասան-խան, դժոխք, դժոխք՝ ինձ տարեք, ինձ կերեք: Մոսի ջան, բալա՛ ջան՝ դու ինձ թողիր, դե կշտացիր. Էս պետք է քո հողը բուռն անեն, էս չորացած ձեռները պետք է քեզ թաղեն. ընչանք ես գետինը չմտնիմ, քեզ երկնքումը տեղ կանեն: Գնա՛ք բարով՝ ազիզ որդիք ջան, գնա՛ք բարով. սիրով ինձ էրեցիք, ես էլ էս սրով հոգիս ձեզ կտամ, մարմինս հողին, որ ձեր առաջին աստուծո բեմին՝ իրար հետ խնդանք, իրար հետ ցնծանք, իրար հետ տանջվինք, իրար հետ մաշվինք. գնա՛ք բարով՝ հերնը մերով»: ասաց ողորմելին: Թուրը պսպղաց, արինը շռաց, ամպը գոռաց, օրը խավարեց, թվանքները ճռռացին, դագաղները բարձրացրին, շարական ու երգ վերջացրին, ու Քանաքեռը վերին եկեղեցին էրկու հեր, էրկու որդի մեկ օրում, մեկ տեղում մինչև էս օրը առել՝ պահել ա իր սուրբ ծոցումը...

190 ջամըհաթը – հասարակություն, համայնք, ժողովուրդ